

НОРМУРОД НОРҚОБИЛОВ

ЮЗМА-ЮЗ

(Қиссалар)

ТОШКЕНТ
ЧУЛПОН НАШРИЕТИ

ХАЗИНА

— Эҳ-ҳ, галварс!

Бу гапни биров эмас, жонидан ортиқ кўрадиган, қишлоққа келишини ҳар гал илҳақ кутадиган ўз тоғаси айтди. Айтгандаям ғазабдан бўғриқиб, еб-ютуб қўйгудек бир важоҳатда айтди. У шу тобда ҳозиргина суюб эркалаган, бир дунё совға-салом ҳадя этган ширинсухан одамга сира-сира ўхшамас — аллақандай бегона, боз устига, қўрқинчли эди.

Саид ер остидан унга мунғайиб қараркан, баҳона ўринсизлигини пайқади. Билмадим-да, деб-ку балога қолди. Энди яна нима десин? Аслида гапнинг рости ҳам шу эди: тангаларнинг тиллалигини у билмади. Қаердан ҳам билсин? Тилла деганлари сўлкавойдан йирикроқ, қизғиш тангалар эканлигини туш кўрибдими? Ялтироқлигию икки томондаги аллақандай тасвирларни демаса, қизиқарли жойи йўқ. Агар тиллалигини билганда... Қайси гўрдан ҳам келиб қолди анови соқолли амаки? Келдию ҳаммасини супуриб-сидириб кетди-қолди. Лоақал топганинг ҳақи деб бир дона қолдиришни лозим кўрмади. Ўлгудек хасис экан. Аслида ҳаммасига Зокир айбдор, дунё топган тентандай, бақириб оламни бузмаганида, ҳозир тилла санаб ўтиришган бўлармиди...

Кимдир ўйинқароқ бўлади, кимдир хаёл сурувчан... Саидга расм чизишу кўҳна қишлоқда тентираб қунни кеч қилиш бўлса бас. У ердаги чолдеворларнинг таги теша билан наридан-бери чўқиланиб, салгина туртилса бўлди, бор бўйи билан гуппа қулайди. Худди уруш киноларидагидай...

Саид мана шунисига ишқибоз.

Кўҳна қишлоқ кунчиқишда бўлиб, Улоқўйнар жарнинг пастида жойлашган. Бир замонлар олтмиш-етмиш хонадонли обод қишлоқ эди. Ҳозир унинг хароба чолдеворлари қолган, холос. Тунда йўли тушган одамнинг

лабига учуқ тошади. Ундан нарёғи адирлик, қўнғир тус-
лы қирлар ортида зангори тоғлар сирли мудрайди. Жар
тепасидан туриб дурбин билан қаралса, тоғдаги арча-
ларгача бемалол илғаш мумкин.

Ҳар гал янги йил кирадиган кечада ўша томондан
қорбобо меҳмон бўлиб келади. Қуруқ келмайди, албатта,
ям-яшил арчаю совға-саломлар билан келади. «Баланд-
баланд тоғлар ошдим, дарё-сойлар кечдим, байрам би-
лан қутлагани, болажонлар сиз томон шошдим...» деб
куйлаб ҳам қўяди. Саид қофияси келишимсиз бу гап-
ларга чиппа-чин ишонарди. Аммо бу сафар бир воқеа
сабаб бўлдию қорбобонинг сири очилиб қолди. Саид,
нияти ерга тушиб кетган ўйинчоқни олиб, арча шохига
илмоқчи эди. Уйинчоққа қўл чўзганини билади, нақ те-
пасида қорбобонинг ўшқиргани эшитилди: «Жойингга
бор, мишиқи!» Саид ҳайратдан донг қотди. Таниш овоз.
Ким бўлди экан? Дарвоқе, адабиёт муаллими Садиров
шу тарзда сўкинмасмиди? Бўёқ чаплаган юзидаги чў-
мичдек бурни ҳам ўхшайди. Бола гарангсиганча сафга
қайтди. Зокирни секин туртди:

«Ким ўзи бу?»

«Қорбобо».

«Муаллимга ўхшайди-ку».

«Йўқ, қорбобо!»

Шу-шу қорбободан кўнгли қолиб, ўйин-кулгига ҳам
қўшилмади. Совға-салом улашаётганида диққат билан
разм солди. Ва бирдан ҳаммасини сезиб, ҳафсаласи пир
бўлди-қўйди. Садиров хийла ҳориган, овозига ортиқ
тус бермай қўйган эди: «Бу сенга, мана буниси сенга...»

Саид уйга келасолиб бобосига ҳасрат қилди: «Бобо,
қорбобо деганларга фирт ёлғон экан. Садиров муаллим
экан у». Бобо кулди:

«Ҳа, энди... тўғдан арча оптушгандан кейин қорбобо
бўлади-да, болам».

«Ия, арча оптушган одам қорбобо бўлаверадими?»

«Ҳа-да».

«Унда нега сиз оптушмайсиз?»

«Белда қувват жўқ-да, болам».

«Агар тоғдан арча оптушсам, мен ҳам қорбобо бў-
ламанми?»

«Ҳа. Аммо бунга ҳозирча кичиклик қиласан».

Бола ҳар сафар узоқдаги тоғларга ҳавас билан бо-
қаркан, ўзининг кичиклигидан ўксинади. Қани энди,
тезроқ улғая қолса! Ушанда каттакон арча келтириб,
ҳаммани қойил қолдирган бўларди.

Боланинг ҳавасини кўзғотиб, ҳар йили апрелнинг ўрталарида юқори синф ўқувчилари муаллимлар бошчилигида тоққа чиқишади. Холбой раисдан минг ялинишу ёлворишлар билан ундирилган юк машина тонг саҳарлаб сигнал беради мактаб ёнидаги сайҳонликда одам қайнайди. Бир кишини ўн киши кузатиб чиққан — нақ сайил дейсиз... Хуллас, ҳамма йиғилгач, география ўқитувчиси Қўчқортоев шусиз ҳам новча бўйини кўз-кўз қилгандек, майдон четидаги тош устига чиқиб, одатдаги маърузасини бошлайди: «Тоғда энг муҳими, кўзга қарашу оёқни авайлаб босиш. Оёқ остидан бехос кўчган тош ортда келаётган бошқа бировни майиб қилиши мумкин. Шунинг-чун...» Унинг узундан-узун нутқи жонкулоқ билан тингланади. Тўсатдан ўртага Қарим дўхтир суқилади: «Домланинг гапи тўғри. Энди қолган гапини мендан эшитинг, — у сигарет бурқситиб, боши билан тоғ томонга ишора қилади. — Ҳозир чўкирининг айни етилган пайти. Айниқса, тошбосдис... Лекин зинҳор-базинҳор тўйиб-тўйиб еманглар. Чўкирининг ози яхши, кўпи оғиздан қорасув келтиради...» Табиий, унинг гапи болаларга зиғирча таъсир этмайди, равочга бир тўймоқни аллақачон дилларига тугиб қўйишган, бунинг устига, Қарим дўхтирнинг ўзи нимаю, сўзи нима, ўзи ким кўрганга ичиш зарар, чекиш зарар дейди-ю, ҳафтада магазин ёнида бир учиб қолмаса ҳисобмас.

Қарим дўхтирнинг гапи чала қолади, болалар гурра машина сари интилишади. Ариқ бўйидаги чимда кимдир дамлаб чиққан чойни майдалаб ўтирган Эркин шофёр ўзининг борлигини эслатади: «Қаёққа?! — дейди амирона оҳангда. — Худди подадай... Олдин қизлар чиқсин. Тўполон қилчмасин! Асабим чатоқ! Тушириб қолдираман!» Унга итоат этмай илож йўқ, ўғил болалар бўшашганча қизларга йўл очишади. «Қани, қўшиқдан бўлсин! — дейди Эркин шофёр кабинага кўтарилаётиб қизларга. — Фақат шўх-шўхидан бўлсин!» Зум ўтмай қизларнинг қўнғироқдай овози қишлоқни тутати.

Саид машина кетидан катта йўлгача чопиб келади. Уртоқлари кўприк ёнида қолишади. Улар шунчаки эрмак учун чопишади. Саид эса... Қани энди, бирор мўъжиза юз берсаю машинага илашиб олса. Аммо мўъжизанинг содир бўлиши қийин. Шунингдек, ялиниш ҳам бефойда, тоғ саёҳати учун камида бешинчи синфда ўқиши лозим. У эса эндигина учинчи синфга ўтган. Шу бонис хуморини дурбин билан босади. Дурбинни деб кун бўйи Тўлаган овчининг пиёзини ўтаб беришдан ҳам

эринмайди. Овчи саришта одам, бир соатдан ортиққа бермайди дурбинни. Саид тузукроқ томоша қилишга улагурмай, овчининг бадқовоқ ўғли — Товқора қўлидан дурбинни олиб кўяди. Шундан сўнг бола эрмак истаб кўҳна қишлоққа энади Эрмакка чолдевор йиқитади. Баъзилари осонгина йиқилади, баъзиларига эса хийла уриниш керак. Икки бор девор тагида қолай деди. Тергайдиган одам йўқ. Кўрганлар кулади: «Ҳа, тилла қидиряпсанми?»

Нафсиламрини айтганда, бу гапда жон бор. Узоқ йили Уроқ чол кўп эмас, оз эмас, нақ ярим килоча тилла тақинчоқлар топиб олди. Лекин тилла деганлари қидирганга топилмас экан шекилли, Уроқ чолдан кейин тўрт-беш одам у ер-бу ерни чўқилаб, чағиртошу сопол бўлақларидан бошқа нарса учратишолмади. Чол бўлса — ток тагига солиш учун кесак олаётган экан.

Албатта, бу воқеаларни бола кўрмаган, эшитган. Бундан ташқари, бобосидан яна кўп нарсаларни эшитган. Унинг айтишича, кўҳна қишлоқнинг учдан бири бадавлат ўтганмиш. Қодирбой, Самандарбой, Чўлибой, Тўрабой... хуллас, саноғи йигирмадан ошади. Инқилобдан кейин улар ҳар томонга тарқалиб кетган: бири қулоқ қилинган, бири гоғ ошиб кетган, яна бири... қисқаси, Олим чиноқ уларга кун бермабди, аканг шўро, деб барчасини қон қақшатган. Боланинг ишонгиси келмайди: «Шу ўзимизнинг қоровул бово-я?!» Бобо жилмаяди: «О-о, жигитлигида кўрсанг эди, бовонгди. Белида наган, тагида Самандарбойнинг тўриғи... Э, нимасини айтай, нафасига ош пишарди, бовонгди. Кўрдинг, ҳалиям милтиқнинг ўқидай, Биров саксон берай демайди».

Саид бобосининг қоқсуяк тиззасига ёпишиб, ҳикоянинг давомини тинглайди.

Уша йиллари қишлоқ юқорисидаги Қирқбулоқ ва Мингбулоқдан сув қочиб, қишлоқ аҳли қўйига энибди. Биринчи бўлиб, Уроқ чол. Тирикчилиги пахтадан экан, дарё бўйидаги тўқайзорга ўт қўйибди, ер очибди. Одамлар ҳайрон, дарё суви уч газ пастда, сувни қандай оларкин? Уроқ чол ҳафта йўқ бўлиб кетиб, бир арава ёғочтахта билан қайтибди. Ерга алланималарни чизибди-да, шунга қараб катта чархпалак ясабди. Кўплашиб уни дарё бўйига ўрнатибди. Чархпалак деганлари хўп яхши нарса экан, сувни беминнат чиқаравераркан. Шундан кейин Уроқ чол аввал қапа тикибди, сўнг уй қурибди. Бийдек даштда элғиз кулба. Қишлоқ нами шундан қолган — Янкатом. Кейинчалик бирин-бирин бошқалар

кўчиб ўтибди. Кўҳна қишлоқдан эса, эски чолдевору афсонавий хазиналаргина қолибди. Бироқ бобоси хазинага унча ишонмайди: «Бекор гап, — дейди қўл силтаб. — Эски бойлар тиллага ружу қўйишмаган, чорвага ўч бўлишган улар. Биргина Самандарбойнинг ўзида ушоқ молдан минг бош эди. Қолганлариники ҳам ундан кам эмасди. Тағин ким билади дейсан. Ҳарқалай, илгарининг одамлари тилла демасди. Аммо-лекин чорванинг пири эди улар. Ҳозирги одамларга ҳайрон қоласан киши, қўй дея қўра ўгиради, қўй боқишни билмайди, мол дея оғил қуради, молнинг маънисига етмайди. Билсанг, бўтам, қўй боқишнинг ўз йўриги бор, яъниким қўйни оёғи боқади. Журиб ҳоримасанг, бўлди, қўй жонивор ўз емишини ўзи топади. Дашт тикони жемдан афзал. Афзаллиги шундаки, қўй уни танлаб жейди, суйиб жейди. Кейин қарабсанки, уй ойда тип-тикка бўлиб турибди. Билмаган одам ярим жил боқувда жотган деб ўйлайди. Ий-й, эринмаган одамга қўй бир хазина. Ҳозиргиларга «хазна» десанг, қўй қолиб, Кўҳна қишлоқни тушунади, Самандарбойнинг кўммасини излайди».

Ривоятларга кўра, ўша алров-далғов йиллари Самандарбой топган-тутганини тиллага айлантирибди-да, одам топмас ерга кўмибди. Олим чиноқ қанча қисдибастига олмасин, тиш ёрмабди, худо насиб этиб, соғомон қайтсам, ялоғингни тилладан ясаб, итимни қаватига боғлаб қўяман сени, деганмиш.

Аммо бобо буни рад этади: «Ўтирик¹, — дейди. — Тилланинг дарагини эшитса, Олим чиноқ қараб ўтирармиди. Терисига сомон тиқиб бўса-да, топтирарди. Топмай қўймасди. Олим чиноқ дейдилар уни. Жигитлигида кўп ярамас эди, баччағар. Этида озгина жири борди олата-сир қулоқ қиларди. Молини-ку олдинг, жони билан нима ишинг бор, дейдиган мард жўқ. Финг десанг, варангла-тиб овзингдан огадиган шашти бор, энағарди... Гапирарга журак човадими? Бир майдон менгаям жовушиб кўрган. Гуноҳим ўн-ўн беш қўйим... Мана бўмасам деб бир кеча ҳаммасини гум қилдим. Шундан сўгин қулоғим тинчиди. Шўйтиб бу бовонгди савобидан гуноғи кўп. Упкалиги бор да, салла деб каллани чалиб кета-берган. Аммо-лекин ўшанда кетмонминам човиб ташлай дедим-у, тағин шайтонга ҳай бердим. Момонгди кўзим қиймади. Янги уйланганман, чимилдиқда чириллаб

¹ Утирик — ёлғон.

комасин дедим. Лекин Чўлибойдинг кичкина аёли — Майрам қовчин ўчимди оберган. Уроқминам бошига ураман деб, қулоғини учириб жуборган. Қайси Майрам дейсанми? Элдор қийшиқди энаси-да. Ҳи, сувди бўйидагиси. Кампир шу қочганча қочиб, бу томонларга уруш олди қайтган. Элдор қийшиқ иккинчи эридан. Кампир Чўлибойдинг суюкли хотини эди. Бой бу аёлига яхши қарашарди. Узиям сал пал савдогарнамо феъли бориди, бу ёғи Самарқанд, у ёғи Бухоро қатнаб, аёлига жўқ жердаги тилла тақинчоқларни опкеб берарди. Олим чипоқ ана шу тақинчоқларга кўз олайтирган. Тақинчоққа чанг солган киши бўлиб, аёлди кўксига қўл жуборган. Майрам қовчин саҳро боласи эмасми, ори кўзиб, ўроқминам сояқолган. Агар тилла қоган бўлса, шу Чўлибойдан қоган. Ёшқаларди тилла-пиллага унча ҳуши жўқ эди. Ҳозир... кимди қўлига қарама — жилт-жилт, овзига қарама — жилт-жилт...»

Бобосининг куйганича бор. Қайсидир йили Сайқал кампир ўзига тилла тиш қўйдирдию бу нарса тезда қишлоққа расм бўлди. Ҳоли етган-етмаган ундан андоза олишга тиришади. Кампирни эса қўяверасиз, бурун бировга тишини оқини кўрсатмайдиган одам, энди ҳудабехуда овзини кагга очиб илжаядиган одат чиқарган. Тўй-ҳайшамаларда бир тилла тишларини мақтаса, бир тиш дўхтирини аяқайди.

Аммо ҳикоянинг бугунги кунга алоқадор томони болани қизиқтирмайди, қўли бўш қолди дегунча кўҳна қишлоқни титкилайди.

Бугун у Зокирни бошлаб чиқди. Аввалига ўтган йилги қуруқ хас-хашакларни йиғиб, катта гулхан ёқишди. Ут устида ирғишлаб, роса «ажина ўйин» қилишди. Сўнгра йўл бўйидаги баланд чолдевор билан андармоз бўлишди. Қалин пахса тағи осон кўча қолмади. Хийла уринишу тер тўкишдан кейингина қимирлай бошлади.

— Қоч! — деди Саид ҳаяжони ичига сиғмай. — Ҳозир йиқилади! Ура-а!

Омонат турган девор енгил турткидан гурсиллаб қулади.

Саид гулна кўтарилган чангдан қочаётиб, Зокирнинг тўсатдан қичқириб юбсганини эшитди. Чаён чақди деб ўйлади. Угирилиб қаради. Зокир мук тушганча кесаклар орасидан нимадир термоқчи эди. Қизиқсиниб яқинроқ борди. Кўзларига ишонмади. Кесаклар орасида сопол бўлаклари, олам-жаҳон йирик-йирик қизғиш тангалар сочилиб ётарди. Ялтироқ нарсага ўлгудек ўч Зо-

кир, ҳаяжонини босолмай, иккинчи бор қичқириб юборди. Овозида ҳайратдан ташқари, қизганиш оҳанги ҳам бор эди. Саид қўлидаги тешани улоқтириб, унинг қаватига чўккалади

Тангалар билан бўлиб, тепасига келиб қолган соқолли амакини у кеч пайқади. Қачонки, йўғон, жундор бармоқлар қўлидаги танга тўла дўппига чўзилгандагина кўрди уни. Амаки тангалардан бирини бақувват тишлари орасига олди. Болалар унинг қилиғидан бир муддат анграйиб туришди-да, сўнг биттадан тангани оғизларига олиб боришди. Бирор маза туйишмади.

Бу орада амаки ажиб бир шошқалоқлик билан теваракка аланг-жалаңг қаранди-да, тезгина белидан белбоғини ечиб, ерга ёзди. Дўппидаги тангаларни унга ағдарди. Воқеани фаҳмлаган Зокир қочмоқни мўлжал қилиб турган эди, амаки шундай бир ўқрайдики, бечора кўрққанидан дўпписини қўшқўллаб узатганини билмай қолди. Амаки белбоғни маҳкам тугиб, қўлтиғига қистираркан, чўккалаб кесаклар орасини яна бир сидратиткилаб чиқди. Кейин йўлга сочилган кесакларга тумшуқ тираб турган сариқ «Жигули» томон юрди. У жўнаб кетиши билан Зокир чўнтагидан уч-тўрт танга чиқарди. Саидга кўз-кўз қилди. Бундан Саиднинг алами келди, бирини менга бер, дея қўлини чўзди. Бунга жавобан Зокир тилини кўрсатди. Боланинг жаҳли кўзиди.

Улар болалар гўп ўйнашаётган сайхонликка қадар қувлашиб келдилар. Саид болалар ёнида қолди, Зокир уйига кетди.

Уйин билан андармон бўлиб, Саид тангаларни бутунлай унутиб юборди. Тушдан сўнг эран-қаран уйига қайтаркан, дарвоза олдида ғазабли қиёфадаги энасини учратди. Беихтиёр кундалик юмушларини хаёлидан кечирди: ўт юлуб келинган, ҳовузга сув тўлдирилган, молхона супуриб сидирилган... яна нимани унутди экан? Дарвоқе, тутзор бўйида қантариқли эшаги жилдирувсиз қолибди-ку. Қизиқ, энаси буни қаердан била қолди экан? Уйлаб уйига етгунча бўлмай, қулоғи тагига тасакли тушиб қолди. Бола кўрқувдан эмас, ҳайратдан донг қотди. Негаки, энаси қанчалик қаҳрланмасин, қойишу хивич ўқталишдан нарига ўтмасди. Бу нимаси? Не гуноҳ қилибдики, бу қадар ғазабга минса?

Энаси яна урмоққа чоғланаётганини кўриб, бола кетига тисланди.

— Нимага урасиз?! Нима қилдим мен сизга?!— деди жаҳли чиқиб.

— Уриш ҳам гапми, ўлдираман сени!— деди энаси кўзлари ёниб. — Тилла топган экансан, анграймай, уйга чопмайсанми, жувонмарг! Рўзихол читтакнинг чигитдек боласи тўрттасини эплаганда, сен биттасиниям эвини қилолмадингми, ергина тортгур!

— Билмадим-да!

Бу гапдан онанинг ғазаби баттар алангаланди. Агар шу тобда катта кўча бошидан таниш машина сигнали эшитилмаганида, ким билади, бу аланга оташида бола куйиб кул бўлармиди. Ҳайтовур, сигнал ўз вақтида чалинди, гўё қўшсурнай, ноласи қулоқни тешади. Бунақаси фақат тоғасининг машинасида бор ва буни таъкидламоқчидай, ҳар сафар қишлоққа қайтганида, узоқдан сигнал бериб келади. Она сергак тортди, ҳамлага кўгарилган қўли ҳавода муаллақ қолди. Бу орада сигнал иккинчи бор қайтарилди. У кенг-мўл кўйлаги этағини ҳаллилатганча меҳмонга пешвоз юрди.

Машина келиб гўхтаганда Саид қувонишини ҳам, хафа бўлишини ҳам билмай паришон турарди. Тоға ўзи томон имлагачгина ҳушёр тортди. Йиғлаб юборишдан базўр тийилиб, у томон юрди.

— Ия, сени ким хафа қилди?— Тоға уни бағрига тортиб, қўлига тизимча билан боғланган чоғроққина картон қуги тутқазди. — Қара, сенга нималар олиб келдим.

Меҳмон ҳурмати, онанинг бир зумга пасайган жаҳли қайтадан жунбушга келди. Лаби лабига тегмай кўҳна қишлоқ воқеасини жаврай кетди.

Бола энди бу ёғидан хотиржам эди. Нимага деганда, ҳар неки балога тоға кўндаланг, бировга хафа қилдириб қўймайди. Аввалига жилмаяди, сўнг кескин қўл силтайди, қўйинг, ҳадеб обидийда қилаверманг, дейди. Шундан сўнг энасининг чакағи ўчади.

У кутгандек, бу сафар ҳам тоға онанинг гапларини, одатдагидек, ним табассум ила лоқайд тинглади. Тинглаб турган жойида бирдан туси ўзгариб кетди:

— Эҳ-ҳ, галварс!

У Зокирни дарвозаси ёнида топди.

Жўрасининг кайфияти бузуқ, укаси ўтирган арава-чани нари-бери сурлаб юрарди.

Саид бир иш чиқишига унчалик ишонмаса-да, унга умидвор тикилди.

— Жо-он, жўра-жон, ҳалиги тангалардан биттасини менга бер, — деди.

Зокир унга хушламайгина қараб қўйиб, секин чўнтагига қўл юборди. Бунни кўриб, бола кўзларига ишонмади, азбаройи қувонганидан товоиларигача жимирлаб кетди. Мана энди энасининг чакаги ўчадиган бўлди. Еся онаси койина туриб, тоғасига арз қилди: «Ҳеч бўлмаганда биттагинасини липпасига яшириб қолмайдими? Ўзимга иккитагина тиш қўйдириб олардим-а». Шу галдан сўнг Саид бу ёққа югурган, ялиниб бўлса-да, тангалардан бирини қўлга киритмоқчи эди. Назарида, тангани олиб бориши билан уйдан дилсиёҳлик арийдигандек эди.

Ҳозир ўртоғининг кутилмаганда осон кўнганидан меҳри ийиб, уни қандай хурсанд этмоқни ўйларкан, бирдан йиғма брезент курсига орзуманд эканини эслади. Эвазига курсини сўраб қолса-я, деган ўй ўтди хаёлидан. Айни дамда, агар шу ҳол юз берса, нима қиларини билмасди. Негаки курси тоғасиники. Анчадан бери омбортомда чанг босиб ётибди. У ерда курсидан ташқари мольберт, турли-туман картиналар, мўйқаламу бўёқлар бор. Тоғаси яқин йилларгача дала-даштга, дарё бўйига чиқиб расм чизарди. Кейин нима бўлди-ю бу юмушни йиғиштириб қўйди. Бир гал Зокир курсига ёпишиб олди: кинопанел экан, кел, фонарга алмаштирамиз. Саид бош чайқади, йўқ, тоғам бунда ўтириб расм чизади, эшитса, хафа бўлади. Хуллас, магазин ёнидаги ялангликка кўчма кино келган кунлари ялаш ерда ўтириб кино кўрса кўрадики, лекин курсига қўл тегизмайди, тоғасининг буюмларини бекаму кўст асрамоққа ҳаракат қилади. Қолаверса бобоси васият қилган. «Ховли-жой, мол-қол... бари Ўсратники. От айланиб қозигини топар... бир кун қайтиб келар, умр бўйи шаҳарда қолиб кетмас...»

Курсини бериш-бермасликни ўйлаб турган жойида туйқусдан омбортом бурчагига бекитиб қўйилган расм эсига тушиб, Саид ўзида йўқ қувониб кетди. Уни бир ой бурун тугаллаб, тоғасининг келишига асраб қўйган. Ҳали хаёлига келмаганини қаранг. Уни кўрса, тоғаси албатта, жаҳлдан тушган, одатдагидек, о-о, сен зўр талант, дея мақтаган бўларди. Нега илгарироқ эсига келмади-я? Ахир тоғасидек одам уддалаёлмаган ишни қойил қилиб қўйди-ку...

Айни кўклам кезлари эди. Шивалаб ёғиб ўтган ёмғирдан сўнг ҳавода тупроқ ва ўт-ўланлар ҳиди анқирди. Ҳовлида ғимирсиб юрган тоға қўлларини бир оёқ чўзганча тўсатдан ҳайқириб қолди: «Ой-й, бунинг чи-

ройлилигини!» Чоғроққина аравани суриб, ўйнаб юрган Саид тоғаси тикилиб турган томонга боқди, ҳеч балони англамади. Ёнғоқда кўз кўрмаган бирор қуш-пуш қўниб тургандир-да, деган ўйда дарахт шохларига бир сира кўз югуртириб чиқди. «Ажойиб манзара!» Тоға шундай дея бир одим олға босди-да, яна жойида қотди. Бола шундагина унинг алвонранг уфққа маҳлиё бўлиб қолганини фаҳмлади. Ўзи тез-тез кўриб турадиган одатий бу манзарага бу сафар айрича эътибор билан разм солди. Шафақ ҳақиқатда гўзал, ҳатто кўкдаги сочиқ булутларга ҳам қирмизи ранг инган эди. «Қани энди буни чиза билсанг,— деди тоға бу сафар алланечук надоматли оҳангда. — Йў-ўқ, тасвир этмоқ қийин бунин!» Ушанда бу иш Саидга жуда осон туюлди. Нимаси қийин? Оппоқ қоғоз юзига қирмизи рангни қуюқ берсанг бўлди-да. У шундай қилди ҳам. Аммо манзара чиқмади, оппоқ қоғоз қирмизи ранг олди, холос. Шафақ ранги чексиз, тиниқ, фусункор, нозик... У бисотидаги бор бўёгини ишлатиб кўрди. Барибир тасвирдаги совуқлик йўқолмади, этни жунжиктирувчи нимадир уфириб турарди ундан. Шафақ ранги эса, ўзгача, беихтиёр қанот ёзиб бағрига сингиб кетгинг келади. Саид ранглардаги тафовутни англаёлмай бир ойча боши қотиб юрди, торгина хонаси чала чизгиларга тўлиб кетди. Охири бўлмади, расм дарси пайтида ўқитувчисига дил ёрди: «Малим, сиз... сиз шафақни чизаоласизми?» Уқитувчи журнал тўлдираётганди, норози чимирилиб, стол устига бўш стаканни тақ этиб қўйди: «Сен аввал буни чиз!»

Саид саволи жавобсиз қолганидан сўнг ҳам тинчи-мади. Куйманиб юриб, секин-аста бўёқлардан ранг ясашни ўрганди. Ва ниҳоят бир куни шафақ рангини топгандай бўлди. Айнан ўхшамаса-да, рангдан илгариги совуқлик ариган, кишини мафтун этувчи нимадир бор эди унда.

Шунча оврагарчилик тоғаси учун, тўғрироғи, унинг бир оғиз ширин гапи учун эди. Ҳозир боради-да, расмни тоғасига кўрсатади, нималарга қодирлигини бир кўриб қўйсин у. Курсини Зокирга беради, тилла тангани эса энасига, қисқаси, ҳаммаси жойида бўлади.

Саид, курси сеники, журажон, демоққа лаб жуфтлаган ҳам эдики Зокир чўнтагидан конфет чиқарди.

— Тиллалар отамда, — деди оғзига конфет солиб, — Нега кўпроқ олмадинг деб, тоза уришди. Айтгандай, энанг терингни шиламан деб юрувди, кўрдими?..

Бола уйга хомуш қайтди.

Тоға супа четида ерга тикилганча сигарет тутатиб ўтирган экан, уни кўриб, бери кел, дея ёнига имлади. Шунда Саид, ҳозир, дея омбортомга чопди. Бекитиб қўйган жойидан расми олиб, гурурли бир қиёфада тоғасига яқинлашди. Худди шундай вазиятда унинг юзидаги шилдироқ қоғозни олди. Аммо у кутганча бўлмади — тоға на қувонди, на мақтади, расмга анчайин бир қараб қўйди-да, сўради:

— Машина номерини эслаб қолганмисан?

Бола гуноҳкорона бош эгди.

Тоғанинг афти баттар тундлашди. Наридоги лўла болишга муштики тираб, унга ёвқараш қилди.

— Ландавур!

Ошхона тарафдан энасининг овози эшитилди.

— Нусратилла, сув бўйига борасанми? У-бу нарса тугиб берайми?

— Йўқ.

Бу гапдан бола ҳаят ажабланди. Негаки, тоға азал-азалдан уйда қўним топиб ўтирадиган одам эмас, айнакча, саратон кезлари қишлоққа келди дегунча бир шиёла чойни наридан бери ичади-да, тўқайзорга ошиқади. Кунини ўша ерда ўтказди.

Тўқайзор — икки дарё туташган тик жарлик ўртасидаги кенг майдон. Дарё бу ерда хийла сокин оқади. Қирроқ бўйи қалли ажриқзор — худди атай тўшалгандай, юмалаб-юмалаб ўйнагинг, чўзилиб ётгинг келади. Ундан нарёги жар тубигача ирғай, тўронғи, супурғи сингари бута ва дарахтлардан иборат қалин чакалакзор, яъни унча-бунча сдам дориёлмайдиган овлоқ жой.

Тоға машинасини жар тепасидаги якка қайрағоч остида қолдириб, тор сўқмоқдан пастга энади. Аввал қармоқни сувга ташлайди, сўнг шошилмай ечинади. Чим босиб, қирроқ бўйлаб бир муддат сайр қилган бўлади. Кейин ерга ташланган тўшамчада чордона қуриб, каттакон сумкани олдига тортади, қани, онанг нималар солибди, дея ундаги нарсаларни дастурхонга теради-да, завқ билан кафтларини бир-бирига ишқайди: «Эрон шоҳидан қаеримиз кам, а?» Чойгум тагига ўт қалаётган Саид гоҳ дастурхондаги егуликларга, гоҳ тоғасига қараб, ўзи кўрмаган, билмаган эрон шоҳини тасаввур қилишга ҳаракат қилади. Ҳарчанд уринса-да, қайсидир китобда кўрган, тўкин дастурхон бошида гумбаздай бўлиб ўтирганча, лунжига овқат тикиштираётган кўсанамо кимсадан ўзгасини кўз олдига келтиролмайди, шоҳ дегани шу бўлса керак-да.

Тоға гўё унинг фикрини уққандай шўхчан кўз қи-сади. Кулади. Кулиб туриб аввалдан сувга ташлаб қў-билган шишани қўлига олади. Пиёлани яримлатиб қуя-ди. Тишлари орасидан узоқ симиради. Сўнг қўлига пи-чоқни олиб, картошка, пиёз тозалайди. Орада яна бир ичади. Бодринг газак қилади. Ишлаб туриб теварак-атрофга суқли назар ташлайди. Учинчи пиёладан сўнг туйқусдан оламни қучгандек бир важоҳатда қулочини кенг ёзади: «Оҳ-ҳ, нақадар ажойиб! Ҳар қандай курор-ти бу ердан ўтаверсин!..» Тоғанинг завқли хитоблари тўртинчи пиёлагача давом этади ва шундан сўнг у қо-зонга унайди.

Тоғанинг завқланганича бор. Тўқайзор ўзига хос бир олам: кишилар назаридан четда бўлгани учунми, нақ ўрмон тусини олган, сайр этмоқни ихтиёр этган киши ўзини бамисоли Африка ўрмонларида ҳис қил-моғи тайин. Ҳатто еру кўкка аёвсиз оташ пуркаётган қуёш тафти ҳам, сув эпкиниданми, сезиларли даражада пасайгандек туюлади. Дашт бўриларида бўлак барча жониворлар бу ерни макон тутишган, шовқинламай тинчгина ўтирган одам сувга энган тулкиниям, қуён-ниям, шунингдек, одамларни тарк этган ёввойи мушук-ниям кўриши мумкин. Турли томонга чўзилиб кетган энсиз сўқмоқлар ўта сирли... ичкарироқ киришга юрак бетламайди. Эҳтиётсизлик қилсангиз, шохларга чирма-шиб ётган илонларга дуч келишингиз ҳеч гапмас. Икки йилча бурун Эрмат ҳисобчини илон чақиб ўлдирдию одамларда тўқайзорга нисбатан кучли адоват уйғонди. Ут қўймоққа аҳд қилдилар. Аммо тўқайзор четида дўмпайган Бойқобил командирнинг қабри туфайли бу ишга бирор кимса журъат этолмади.

«Лекин... — дейди тоға андуҳли оҳангда, тутган ба-лиқларини бирма-бир қозонга соларкан, — бизнинг одамлар жоннинг қадрини билишмайди. Билганиям пул сарфлаб аллақаерларда санқиб юришади. Уша пулга йўқ деганда учта семиз қўй келади. Бирини сўйиб, бир ҳафта шу ерда қорин қашиб ётмайдами. Сочи-почи деб юрмай. Отанг эса шуниям қилмайди. Саксовулга ўхшаб буришиб-тиришиб юргани-юрган. Кеча айтсам, кулади, рўзгорни кимга ташлаб кетамиз деб...»

Бола отаси тўғрисидаги гапларни ёқтирмайди. Ота-сини ҳимоя қилмоққа оғиз жуфтлади-ю, лекин боти-нолмайди. Аламини ўчоқдаги ўтдан олади — қўлидаги косов билан титиб ташлайди. Тутаётган чалаларни қай-

та қалай туриб, тарин ўзини овутади: «Отамнинг иши кўпчилигини билмайди-да, билса бундай демасди». Ҳақиқатдан отаси ишга туғилган: кундузлари далада, эрта ва оқшомлари томорқаю мол-ҳолдан бўшамайди. Боз устига, бобосининг вафотидан кейин томорқа янада кенгайган. Уртадаги девор номига — емирилавериб тизза бўйи қолган. Чолнинг моллари бу ҳовлига ўтган. Тоға ҳар қайтганда, отаси бобосининг васиятларини қулоғига қуяди: «Нусратиллавоё, энди кеп жойга эгалик қилинг. Узоқдинг бурдойидан жақиннинг сомони яхши деганлар. Етар шунча... дайдиганингиз». Тоға тугал бир гап айтмайди. Алқайди: «Худо сизга қувват берсин, почча! Сиз борки, мана биз эмин-эркин юрибмиз. Ҳозирча насибамиз ўша ёқларга сочилган экан... Энди...» Отанинг кўзларига нам энгандай бўлади, ҳа, қўлимиздан келганча, дейди овози бўғилиброқ. Бу гапдан сўнг тоға унга синовчан тикилиб дейди: «Қўйнидан тўкилса, қўнжиги деганлар, шу ҳовли-жойдан кечдим, мол-ҳолдан ҳам, почча. Бари Саидга... Саидники ҳаммаси!» Ота бир муддат эсанкирагандай бўлиб туради-да, сўнг ошиқиброқ эътироз билдиради: «Эби, эби, ундай деманг! Бундайчикин гап билан оғизди булғаманг, уят бўлади! Омонатга хиёнат қилмоқлик гуноҳдир! Одамди кофирликка ундаманг! Чолнинг арвоҳи чирқиллайди. Қўлимда жон бераётиб, васият қилган... Гуноҳга ботирманг мени! Саидвойдан эса злагда бўлманг, топганим шуники...» «Мол эгаси менми? — дейди тоға бўш келмаган бўлиб. — Кимга нима инъом этишга ҳақим борми? Шундай бўлгач, мен рози — худо рози. Ана ҳаммасини Саидга бердим. Олинг». Ота — содда, тоғанинг кўзларида жилваланган қув табассумни илғамайди, қайсидир маънода эрмак бўлаётганини пайқамайди. Утирган жойида оғир тебраниб, ўта жиддий оҳангда таъкидлайди: «Аввал сиз васиятни бажаринг. Бундай каттазанг бўлманг! Мулкингиз ўзингизга буюрсин». «Ҳеч бўлмаса, қаров ҳақиға ярмлини олинг». «Ушоғини ҳам олмайман». «Беминнат қарайверасизми?» «Нега қарамай? Тилсиз жониворда не гуноҳ. Молимди ичида юрибди-да.» «Унда ҳовли...» «Опангиз бир этак бола туғиб берибдимики, ҳовлини ташвишини қилсам. — Ота чегарадан ҳатлаганини пайқаб, дарҳол хаспўшлашга тиришади. — Узр, тил қурғур бесуяк. Агар ўнта улим қатор тургандаям чолнинг бир гиштига тегмасдим. Нима деяпсиз мени?!» Тоға унга ҳизиқиш ва эҳтиром билан тикилади: «Бир парча ерни деб ажа уканинг бошини ёраётган бир замонда...

сизнинг гапларингиз хўб ғалати эшитиларкан, почча». «Билмадим, оға-иним билан жиққа-мушт бўлган одам эмасман. Ҳар банданинг ўзига инсоф берсин. Бировга қараб тўн бичманг. Бичиғи қийшиқ чиқиб, ўзингиз уялиб қоласиз». «Мана шу феълингизга борман-да, почча!— Тоғанинг овози товланиб кетади.— Рост, акам йўқ деб ўқинмасам ҳам бўлади. Тўғриси, ҳар қандай аканинг ҳам қўлидан келавермайди бу иш. Сизни ҳурмат қиламан, почча!» «Бизам сизди иззат қиламиз, Нусрат-вой!» «Қам бўлманг. — Тоға унинг букилиши қийин бўлган ўнг оёғига боқаркан, юзига ошкора ачиниш ифодаси қалқийди. — Почча, сизам, бизди гапди олинг. Оёқди қаратинг. Истасангиз, шаҳардаги энг зўр дўхтирларга кўрсатишим мумкин. Сиз бир оғиз хўп десангиз бўлди». «Вақт келар, кўрсатармиз ҳам». «Қачондан бери шу гап.— Тоғанинг жаҳли қўзийди.— Ўзингизга бунча безътибор бўлманг, э, почча!» «Ий-й, балнисида ётишди ўзи бўладими, юрак тарс ёрилиб кетай дейди». «Туришингизни кўрган одамнинг юрагига ваҳима. инади-ю, топган гапингизди қаранг!» «Оёқ оврувдан биров ўлмаган. Ҳов бирда опкелган сассиқ дорингиздан товуб берсангиз бўлди, бир амаллаб ўзим тузатиб оларман. Синадим, фойдаси катта экан...» «Дори суркаб сув кечиш билан оёқ тузалармикан...»

Уй бекаси келиб аралашмагунча уларнинг суҳбати мана шу тарзда давом этаверади. Эшиқдан аёл кишининг шарпаси чалиниши билан улар гапни бошқа ёққа буришади. Акс ҳолда...

Айниқса, ўтган гал жуда ёмон бўлган. Энаси одатдаги дийдиёсини хунук бир ҳолатда бошлаган, яъниким, хотин деб узоқ юртларда улоқиб юрибсан, деган. Тоға ёмон тўлганган, поччаси ҳурмати ўзини босишга уринса-да, оғзидан у-бу сўзлар чиқиб кетган. «Олди-ортим тўла оға-иним бормидики, сени буйтиб юришингга бифарқ қарасам,— деган охири опаси кўзига ёш олиб. — Жигаримсан, қошимда юришингни истайманда. Ҳали бир кун уйингга оёғим етсин, ўша қилпиллама жодугарни бир адабини бермасам. Хотин деган эрнинг измида юриши лозим. Эр қаерда — хотин шу ерда. Сен эса унинг қош-қовоғига қараб яшайсан». «Қараганимни қачон кўрувдингиз»,— дейди тоға бир оз юмшаб. «Кўрганман».

Тоға сир бермасада, узук-юлуқ гап-сўзларга қараганда, эр-хотин ўртасидан ола мушук ўтган. Шу бонси-ми, тоға кейинги пайтларда аёлини олиб келмайди. Бу

эса опасининг аламини баттар қўзғайди: «Ҳеч бўлмаса одамлардан уялсанг-чи, — дейди. — Қуруқ ўзинг сўппайиб келаверасанми? Бу туришда одамди шарманда қип ўлдирасан-ку».

Тоға индамайди, ички изтироби юзага қалқиб, юзи шиддатли бир тус олади. Бармоқларини мушт қилиб, тиззасига ургудек бир ҳаракатлар қилади. Лекин ичидагини сиртига чиқармайди. Юрагини гоҳида Холбой раисга очади. Гоҳида дейишга сабаб шуки, уларнинг суҳбати ҳар доим ҳам силлиқ кўчавермайди. Айниқса, тоға мольбертсиз юрганидан бери Холбой раиснинг кесатиқлари кучайган, вақт-бевақт аёвсиз чақиб олади. Шу боис Саид Холбой раисни ёқтирмайди. Унинг ташрифидан юраги безиллаб туради. Лекин Холбой раис келаверади. Бунгача тоға шўрвага учинчи қайта балиқ ташлаган бўлади. Бола балиқ шўрвани жини севмайди, тоғасининг кўнгли учунгина тотинган бўлади.

Холбой раис келганда тоға бўйнигача сувга кўмилиб ўтирган ё бута соясида қорин қашлаб ётган бўлади. Тоға уни илтифотсиз қаршилайди, аммо қувонганидан кўзлари чақнаб кетади. Борини дастурхонга тўкади. Холбой раис ҳам қуруқ келмайди. Бир зумга келдим дея, хийла ўтириб қолади. Аввалига ширингина суҳбат қуришади. Кейин баҳсу мунозарага киришишади.

Бундай кезларда бола тўқайзор оралайди ёхуд қумлоқда ҳаммопиш ўйнайди. Гоҳида типратикан топиб, унинг қўрқоқлигидан ҳайрону лол қолиб, бошида ўтиради. Ҳаммаси жонига теккач, тоғаси кўрсатган жойда чўмилади. Холбой раис кетмагунча уларнинг ёнига бормасликка ҳаракат қилади.

Аммо мунозара узоққа чўзилмай, тоғасининг ғазабли хитоби эшитилади. «Кет, — дейди тоға, — оромимни бузиб, миямни тирнама, сафсатавгани эшитгани эмас, дам олгани келганман бу ерга, йўқол кўзимдан», — деб бақиради. Холбой раис кетади. Аммо эртаси яна келади. Чеҳрасида хокисор табассум, қўлида атагани. «Э, одам бўмай ўл сен, — дейди илжайиб. — Кеча жўрам қандай дам оляптикан, деб хабар олгани келсам, итдай қопиб бердинг-а. Сирканг сув кўтармайдиган бўп қопти ўзи». Одатдагидек, ортиқча мулозамотсиз осонгина ярашишади. Аммо бу тотувлик узоққа бормади, орандан ярим соат ўтар-ўтмас яна тиллари қичийди. Бу сафар тоға андишасизларча унинг энг нозик жойини мўлжалга олади, оқибатда, ўртадаги пўлатдек мустаҳкам дўстлик риштаси чирт узилишига бир баҳя қолади, бир

веча толаларгина омон сақлаб қолади уни. Бу толалар Холбой раиснинг оққўнгиллиги эвазига бардошли келади. Тоға унинг бу фазилатини яхши билади. Билгани учун ҳам оғзига келганини қайтармайди. «Алмисоқдан қолган фикрларинг, рости, жуда жонга тегди, — дейди ўйиб олувчи оҳангда, — қараб туриб ўйлаб кетаман, лекин кўнгилга олиш йўқ, жўра, гап келганда отангин аяма деганлар. Демокчиманки, аҳмоқона тимсолингда халқни кўраман, агар шу халқ нодон бўлмаганида, келиб-келиб сени раисликка сайлармиди. Уловига яраша тушови деб шунини айтсалар керак-да, а?» Холбой раиснинг хунук юзи баттар нурсизланади. Аммо меҳмон ҳурмати ўзини босади, унинг андишасизлигини мастликка йўяди, шундан кўнгил андак таскинланиб дейди: «Халққа тил теккиза кўрма, жўра, осмондан оёғингни узатиб тушган бўлсанг ҳам, оғзингга қараб гапир! Акс ҳолда!»

Акс ҳолда нима бўлишини ҳеч ким билмайди. Лекин тоға вақтида тилини тияди, ҳазил, дейди мингирлаб. Кейин Холбой раиснинг боши узра номаълум бўшлиққа маъносиз тикиларкан, илжайишга ҳаракат қилади, юзи андак ялтоқли тус олади. Узиям ўшанда жуда қизиқ бўлган экан-да, а, дейди хушомад оҳангида. Холбой раис — гўл, бу гапни самимий деб билади, жилмайиб, нимаси қизиқ, айтарли ҳеч нима бўлмаган, дейди. Тоға уни баттар қутқилайди: йўқ, зўр воқеа бўлган.

Кейинги гурунг уни қандай қилиб раисликка сайлангани ҳақида боради.

Нафсиламрини айтганда, ўша сайлов латифанамо бир тарзда кечганки, бу ҳақда одамлар ҳануз эслаб юришади.

Сайлов колхоз клубида одатдагидек расмий бир йўсинда кечиб, райком котиби номзодни энди овозга қўяётган эди, эшик илқис очилиб, остовада Холбой раис (у пайтда агроном эди) пайдо бўлади. Малакасини оширгани бир ой бурун Тошкентга кетган эди, жомадони билан тўғри саҳнага чиқиб бориб, ҳе йўқ-бе йўқ ўз номзодини тавсия этди-қўйди. Бу хил гапни кутмаган зал аввалига денгиздай бир чайқалиб олди, сўнг сокин тортди. Барчанинг кўзи унда, нима жин чалди экан бу болани, дейди. Котибнинг башараси буришиб, энди уни силтаб ташламоққа чоғланганида: Уроқ чол ўрнидан қўзғолди. Машинаси томон юрди: Рулга ўтичани, — деди у. — Қани айт-чи, раис бўйи нима каромат кўрсатмоқчисан?» Холбой аввал жавдираб залга тикилди, вазият қалтис. Одамлар енгилгина турткига маҳ-

тал — хиёл эдайсиз култига қолиши, уни масхаралаб сахнадан тушуриб юборишлари мумкин. Шунда бирдан қаҳри келди: «Қадрли ҳамқишлоқлар! — деди ҳаяжондан титраб-қақшаб. — Мени раисликка сайлайсизларми-йўқми, бу сизларнинг ишингиз. Лекин бир ҳақиқатни айтиб қўяй. Шунга қараб ўзингиз фикр қилаверинг. Қани, айтинглари, бировнинг хўжалигига биров ҳеч замонда жон куйдирганми? Минг қилса ҳам бегона — бегона эмасми? Масалан, собиқ раисимиз қаердан эди? Айритомдан. Хўш, жонини койингдими? Койингмасди ҳам. Чунки у муваққатлигини биларди. Билгани учун ҳам хўжаликка меҳр қўёлмади. Бегона фақат планни ўйлайди. План бажарилиб турса, катталардан ўзига гап тегмаса бас, бошқаси билан неча пуллик иши бор. Шунин билатуриб яна бегонани сайлаясизларми? Нега энди қўштутлик яккатомликка қайишиши керак экан? Умид қилмай қўя қолинг. Ўзимиздан сайламасангиз раисга ёлчиб бўлсиз!» «Гапларинг жўяли, — дея унинг гапини бўлди чол. — Сен бача, гапни кўп опқочмай, шунин бизга айт, раис бўлиб нима каромат кўрсатмоқчисан? — У ҳайъатдагиларга ишора қилди. — Анови раис бўғич нимарсалар дегандай бўлди. Энди сенг гапир!» Холбой раис ҳар бир сўзини миҳлагандай қилиб, ўз режасини баён этди. Буни қарангки, қишда тизза бўйи лой, ёзда тупроқ кўчалар ҳам унинг назаридан четда қолмади. Муюлишда чойхона қуришу сўнгга бориб қишлоқни водопроводлаштириш тадбирлари ҳам йўқ эмас экан унинг режаларида. Айнан шу нарсалар халқнинг эътиборини тортди. Қўмита котибининг барча эътирозлари ғалаговур ичида кўмилиб кетди... Уни сўраб туриб олишди. У мана шунақа қилиб раис бўлиб қолган.

Гап тоға ҳақда кетаётувди. Холбой раис кетиши билан ўзиниям, гаплариниям унутади, гўё ўрталаридан ҳеч гап ўтмагандек, шўрвани ичиб сувга тушади. Узоқ чўмилади. Совуқдан бадани кўкариб кетмагунча сувдан чиқмайди. Чимда ётиб, бадани бир оз қизигандан сўнг яна тушади. Бу ҳол намозгаргача давом этади. «Сув яхши нарса, — дейди паҳмоқ сочиқ билан артинаётиб. — Аммо-лекин қорнимам пиёзнинг пўсти бўлиб кетди. Тавба, шунча еган-ичганинг қаерга кетди, а.

Ўйда тоғани тўкин дастурхон кутади. Энаси меҳмон шарафига одатдагидек катта қозонда шўрва осган, патир ёлган, отаси муздек сувга бир талай шиша ташлаб қўйган бўлади.

Жўралари йиғилгунга қадар тоға томорқа оралайди. Томорқа ўртасидаги пастак деворга етганда, бир зум тўхтайди. Кундузи бирров кириб чиққан пешайвонли уйга кўнгли бузилиброқ қарайди. Ҳадик билан ҳовлидан бир шикаст излайди. Тополмайди. Ҳовли-жой аввал қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай, гўё ота-онаси қаергадир чиқишгану ҳализамон қайтиб келишадигандай. Ҳовлидаги ҳар бир нарсадан сариштали одам — поччасининг қўли сезилиб туради.

Секин изига қайрилади. Қўра эшигида уни Саид кутиб турган бўлади. Юринг бу ёққа, дея қўлидан тортқилайди. Тоға кулимсираб унга эргашади. «Манови қўйингиз бу йил иккита тувди, — дейди бола узун охурдан ем еяётган қўйлардан бирига ишора қилиб. — Мановисининг боласи ўлиб қолди. Анови қўчқорди танияпсизми? Йўқ, буниси. Қора қўйдинг боласи. Э, ёнига борманг, сузади. Жаҳли чиқса бўқадан ҳам тап тортмайди. Нариги бурчакдагилариям сиздики. Қашқаси биздики. Мана бунисиям. Униси эса сиздики. Юринг, энди танангизни кўрсатаман.» Болага қизиқсиниб тикилиб турган тоға ундан нигоҳини узиб, кўра ичига анчайин назар ташлайди-да, етар, дейди, маладес, ҳаммасини сенга бердим, яхшилаб парвариш қилсанг, бир кунингга ярайди, бўшаштирма. Саид елка қисади: «Нима қиламан буларни мен?» Тоға кулиб шу оҳангда жавоб беради: «Мен нима қиламан?» Бунисини бола ҳам билмасди. «Билмадим, отам шундай деган, — дейди шавқи пасайиб. Кейин қўшиб қўяди. — Бариси тоғанники, бир тукигаям зиён етмасин, дейди доим. Манов қўчқорингизни Саттор почтачи сўровди, бермади. Эгаси бор, меникмас, деди.» «Отанг тилла одам. — Тоға девор оша супада ҳафсала билан газак тайёрлаётган поччаси томон қарайди. — Давримизнинг ноёб нухаларидан. Кундузи чироқ ёқиб ҳам тополмайсан бунақасини. Аммо сен кўпам отангга ўхшайверма. Оёқости бўлиб кетишинг мумкин. Ҳозир одамлар айниган. Биз айниган давр фарзандларимиз...» Бундай пайтда тоғанинг қомати алланечук чўкинқираб қолади. Кўзлари тўла ғусса, ҳар бир сўзидан алам томади. Бола унинг бу ҳолатини англаб етолмайди. Анграйганча оғзини очиб тураверади. «Сен — қудуқ бўлдинг, мен — чўпон... — дейди охири тоға синиқ кулимсираб. — Шунақа бир эртак бор, эшитганмисан? Эшитмагансан. Чатоқ. Эртак китобларни ўқиб туриш керак. Эртак яхши нарса — зада дилни овутади, кўнгилда умид туғдиради. Чунки унда яхши-

лик ҳамиша ғолиб келади-да. Қани энди, ҳаётдаям шундай бўлса... Кўп анқайма, оғзингга чивин кириб кетади».

Улар ҳовлига чиқдилар.

«Почча, газак тайёрлашингизни кўрган одамнинг ичкиси келади-я. Аммо жуда серҳафсала одамсиз-да, таъриф тавсифга сўз йўқ.»

Изма-из келаётган бола унга чўчинқираб қарайди. Йўқ, тоғанинг маъюс кайфиятидан асар ҳам қолмаган, одатдагидек, хушнуд ва хушҳол эди. Бундан у энгил тортиб, челақ томонга ошиқади. Дуч келган шишани қўлига олиб, тоғасига узатади. Тоға отасини мақтаймақтай пиёлага ароқ қўяди. Аммо отаси мақтовга лоқайд, жуда зўр келса, хижолатомуз илжайиб қўя қолади...

Ҳозир тоғанинг кўнглига ҳеч нарса сиғмас — бор йўғини бой берган одамдек шалвираб ўтирарди.

— Оббо, нодон-эй! — деди у ердан кўз узиб. — Шунча нарса... — Тоға ўтирган ерида оғир гувранди. — Шундай имкониятни қўлдан чиқариб ўтирибсан-а! Одам деган бунчалик лапашанг бўлмайди-да, Саидвой!

— Билмадим-да, — Саид қулт ютуниб қўлидаги суратни ортига яширди. Кейин супа четига суяб қўйди.

— Билиш керак, жиян! Бу дунёда кўп нарсани билиш керак!

Ошхонадан чиққан эна яна гапга аралашмоқчи эди, тоға ҳушламади. Сўнг сигарет қолдигини четга чертиб, ўрнидан қўзғолди. Машинаси томон юрди. Рулга ўтираётиб, кетдик дея имлади. Сўнгра қўшиб қўйди: «Ҳеч бўлмаса, топган жойингни кўриб қўяйлик. Уртоқларга ҳикоя қилиб юраман. Балким... айтиб бўладими... Юрақол, ношудгинам».

Улар кўҳна қишлоққа боришди. Тоғаси чўп билан кесақлар орасини ҳафсаласиз титкилай туриб, тасодифан битта танга топиб олди. Шундан кейин турқи-таровати бирдан ўзгариб, алланечук қалтираганча тупроқни икки қўллаб кавлаштиришга тушди. Пўрим энгил-боши чангга беланганига эътибор бермасди. Аммо минг қидирмасин, сопол бўлақларидан бошқа ҳеч вақо тополмади. У қўшни деворларни йиқитишдан ҳам эринмади...

Шомга яқин қишлоққа қайтишди.

Дарвозада уларни ота қаршилади. Тоға у билан рўҳсизгина кўришди. Машина эшигини зарб билан ёпди. Сўнг супа четига чўкаётиб, челақдаги шишалардан бирини қўлига олди.

— Жиянни қилигидан ич қўйиб кетяпти-ку, — деди

Ўтирган жойида дастурхондаги ичмага қўл чўзиб.— Эслаганим сайин ичим туз сепгандай ачишяпти.

— Эшитдим, Нусратвой,— деди ота бепарво.— Эгасига буюрмаган нарса сизга буюрармиди. Қўйнинг, кўнам ич-этингизни еяверманг. Қўйлакни алмаштиринг, расво қилеиз.

— Бизга буюрарди, почча!— Тоға ичелани оғзига олиб бораркан, оғир уҳ тортди.— Ҳеч бўлмаса бир коримизга ярарди. Эссиз...

Шу дам эшикда одамлар кўришиб, уларнинг суҳбати бўлинди.

* * *

Саид томорқадан бузоғига ўт уриб қайтганда, давра жамулжам эди. Кафтидаги тангани ёруққа солиб кўраётган Жовли чапани уни кўриши билан семиз сонига мушт туширди.

— Ай-а, лапашанг! Ай-й, нодон! Тилладан-ку қуруқ қопсан, ҳеч бўлмаса мошинди номерини эслаб қолмайсанми, а! Қим айтади сени ўғил бола деб! Қани, бери кел. Бир бошдан гапириб бер-чи.

— Нимасини гапирай,— деди Саид тайсаллаброқ супага яқинлашди.

— Кўрсанг танийсанми?— дея сўради Жовли чапани.— Қанақа одам эди ўзи?

— Сизга ўхшаброқ кетади,— деди бола юраги сиқилиб.— Фақат... соқоли бор...

— Айритомлик Собир соқол эмасмикин, а?

— Бе-е, Собирда машина нима қилади.

— Унда ким бўлиши мумкин?

Ўтирганлар таниш-билишларини эслаб, хийла тортишдилар. Бу орада танга қўлдан қўлга ўтиб, тоғасига етди.

— Уртоғидан сўрадингларми?— деди кимдир.— Балки у билар?

— Сўрадик,— деди тоға кафтидаги танга юзини бармоғи билан сийпалаб.— У ҳам ҳеч балони билмайди.

— Улай агар, ҳасаддан куйиб ўламан,— деди Жовли чапани ўтирган ерида ажабтовур чайқалиб.— Байбай, бутун бошли хазина-я! Ҳай, боласи тушмагур-а! Узимди болам бўлганингдами, чин сўзим, бутингдан тугиб ерди кўзимга ёпардим. Эсиз-эсиз, пулга чақсанг бир дунё нарса... Етти пуштинг ётиб еса адо бўлмасди-я...

— Ҳукумат едириб қўярди сенга, дарагини эшитиши билан... қоқиб олар.

— Билиб ўтирибдими.

— Уроқ чолдан қоқиб олди-ку.

— Гўллик қилган у.

— Гўллик қилмаган. Холёр ўғри бориб чаққан дейишади. Чолга азалдан хусумати бор эди.

— Холёр ўғри асли бўлмайдиган одам.

— Агар қарши бўлмасаларинг, менда бир таклиф бор,— деди Жовли чапани ярим чин, ярим ҳазил оҳангда.— Эртаи кўлимизга биттадан бел тутиб, кўҳна қишлоқди бир бошдан титкилаб чиқсак-чи, а?

— Ола-а!

— Улдами, изласак, бирор нима учраб қолар ахир. Балки Самандарбойди кўммасини топармиз.

— Болалар тонгани Самандарбойдики шекилли?

— Қайдам, Самандарбойдики катта хум бўлган.— Жовли чапани қулочини кенг ёзди.— Мана бундай.

— Кўргандай гапирасан-а.

— Эшитганимни айтяпман.

— Сизларга бир сир айтайми,— деди Салим дегани бетоқат типирчилаб.— Шу, кўҳна мачитти ёнида бир нима бор, ўтсам ҳам, қайтсам ҳам юрагим ёмон дукурлайди. Айтишади-ку тилла бор жойда... Мачитга кетмон кўтаришга одам боласининг ҳадди сизмайди, дея Самандарбой тилласини ўша ерга кўмган чиқар.

— Мачит эмиш, ундан зўрларини яксон қип юбришди-ку.

— Мен илгарининг гапини айтяпман. Илгари одамлар мачитга ҳад қилишолмаган... Нима, Эркиннинг экскаваторида ярим соатлик иш. Бир урмиб кўрмаймизми, а?

— Чоллар нақ пешонангдан отишади.

— Тушунтирамиз.

— Тагин Дониёр мулла ҳассаси билан уриб каллангни пўла қия қўймасин.

— Дониёр мулланг чепуха. Бир сўм кўрсатсанг, ўқиб турган намозини ташлаб чонадиган бир одам-да.

— Чоллар чатоқ, қўйишмайди барибир.

— Ҳукумат номидан кўрқитсак-чи, а? Лекин юрагим аниқ сезяпти, ўша ерда бир гап бор.

— Э, сомирдама¹ кўп,— дея гапини бўлди Жовли чапани.— Ҳеч бало йўқ у ерда. Юраги дукур-дукур қилар-

¹ Сомирдама — валдирма (шева).

миш. Сенда юрак нима қилади. Асли юрагинг яримта, сенинг.— У изза бўлган йигитга бошдан-оёқ назар ташлаб қўйиб, даврага юзланди.— Энди сизларга бир воқеани айтай. Гурунг-да буям. Манови юрагим дукурлайди деб, эсимга туширди. Лекин бўган воқеа. Грамм ёлғони йўқ. Шундай қилиб, тунов кунни аммам ҳовлиқиб кеп қолди. Жовлижон болам, дейди, айвонда бир нима бор, ўтсам-қайтсам юрагим дук-дук қилади. Борсам, гапи рост... Шартта эшик-иликка қулф уриб, бисмилло дея қўлимга кетмонни олдим. Аввалига поччани ўхшатиб сўқдим, укағар, ўларкансан, хазна кўмган жойингни айтиб ўлмайсанми! Шуйтиб денг, гурса-гурса кетмон ураман. Аммамнинг кўзи эшикда, биров кеп қомасин деб жони ҳалак. Қараб туриб ҳайрон қоламан, атворидан нарги томоннинг ҳиди келиб қолган кампирга давлат чикора? Одамзод қизиқ-да, кўзи тўймайди. Хуллас, қазияпман. Тиқ этган товушдан дарак йўқ. Лекин оёғим остида бир нима бутун танимга титроқ беряпти. Шу ўртада бир оз нафас ростладим. Кампир тушмагур нуқул шоширади. Жовлижон болам, бўлақол, ярми сеники, дейди. Йўқ, дейман ҳазиллашиб, ҳазил кўнгилга сиққанини қара, ҳаммаси меники дейман. Бунга сари кампирда эси оғай дейди. Пичирлаб худодан менга инсоф тилайди. Мол-дунё ёмон экан, одамнинг ранги аллатовур бўлиб кетаркан... Шуйтиб, то кампир пичир-пичирини тугатгунча ярим қулочча ерни қазиб қўйдим. Тупроқни пайпаслаб кўриб, белни энди тиккалайига солай деганимда, худо мени бир асраб қолди. Қайтиб пайқадим, ҳалиям ақлим бовар қилмайди. Шуйтиб денг, белни тиккалай солаётиб, бундай қарасам, яшил бир нарса чўзилиб ётибди. Тутиб кўрсам, электр сими. Почча молхонага симни ердан олиб ўтган экан. Нам тегиб... Худо раҳматли сал бодироқ эди, ўзича бир қилиқ қилган экан-да...

Даврада энгил кулги кўтарилди.

— Жовли,— деди кимдир.— Айт-чи, ростданам тила топиб олсанг, нима қилардинг?

— Топганимдами?.. Айтсам, ичларинг куяди-да,— Жовли чапани, кўзлари алланечук йилтиллаб, ўчоқ бошида куйманаётган аёллар томон қув назар солиб шипшиди.— Хотинди кўпайтирдим...

Яна кулги кўтарилди.

Шу дам эшикда Тўлаган овчи кўринди. Унга кўзи тушиши билан Саид ўзида йўқ қувониб кетди. Нимага десаингиз Тўлаган овчи гурунгвоз одам, латифаларини

эшитиб тўймайсан. Аслида ҳам давраларга шунинг учун чақришади.

Бола жойлашиброқ ўтираркан, ҳовли ўртасида бамайлихотир келаётган Тўлаган овчига илҳақлик билан тикилади. Мана энди ортиқча гап-сўзларга ўрин қолмайди. Тўлаган овчи бирпасда ҳаммани оғзига қаратиб олади. Аммо ҳали унғача... Аввалига у ёппасига салом беради-да, одатдагидек, пойгакка чўкади. Фотиҳага кўтарилган қўллари иягини сийпар-сийпамас, ароқ тўла пиёлани тутқазишади. Тўлаган овчи маҳтал қилишни ёмон кўради, қистов кутмай пиёлани бўшатади. Шундан сўнг кимдир тахминан бундай дейди: «Тўлаган ака, сиртлон бўри воқеасини бир гапириб беринг». Тўлаган овчи ўз қадрини яхши билади, эшитмаган бўлиб, косадаги қатиққа нон ботиради, лагандаги гўштга қўл чўзади. Утирганлар илҳақ бўлган сайин луқмаси ширин туйилиб, ютишга ошиқмайди. Охири кимдир томоқ қиради: чўзмасанг-чи. Уни бошқа биров қувватлайди. Тўлаган овчи ҳушёр тортади, негаки, буёғи хатарли, ноз қилмасангиз-чи, деб жержиб беришлари мумкин. Кейин гурунган маза қолмайди... У оғзидагини чала-чулпа ютиб, и-и, нимасиниям айтай, худо энди бир асради-да, дея аста ҳикоясини бошлайди. Кўпчилик воқеани иккинчи бор эшитишига қарамай, жон қулоғи билан тинглайди. Нега десангиз, Тўлаган овчи гапни дўндиради. У бор жойда телевизор ўчирилади, ҳатто Тоҳир ашуланининг хонишлари ҳам кўпда қулоққа ёқавермайди...

Тўлаган овчи тоға билан кўришиб-сўрашиб, косагул йигитнинг қаватига чўкди. Узатилган пиёлани қўлига оларкан, бошқаларга-чи, деган маънода ияк қоққанди, косагул, штрафной, дея гапни калта қилди-да, тинмай чакак ураётган Жовли чапани томон ўгирилиб олди. Тўлаган овчи бу хил муомалага кўникмаган, оғринибгина пиёлани бўшатди-да, лаганга қўл чўзди. Чала пишган чандирни узоқ чайнади, чайнагани сари ҳайрати орта борди. Қизиқ, бирор кимса эътибор берай демайди, ҳикоя эшитиш умидида кўзлари чақнаб ўтирган болани демаса, ҳамма уни унутган. Гаши келиб, чойни хўриллатиб ичдиямки, биров қайрилиб қарамади. Шунда у беихтиёр гуруннга қулоқ тутди. Гап аллақандай ҳазинаю тилла тангалар ҳақида борарди. Аёлининг гапи эсига тушди, фалончиларнинг болалари фалон ердан тилла топшган экан, бегона бир одам қўлларидан қоқиб олибди.

...Тулаган овчининг секин этак қоқиб туриб кетганини боладан бўлак кимса сезмади.

Кейин Холбой раис келди.

Алламаҳалда ҳамма ўридан қўзғолгач, Жовли чапани тоғани бир четга тортди.

— Боя айтсам бўлмасди...— деди.— Энди эшит. Тиллани ўмариб кетган анови нухани тусмоллагандайман. У ё учкапалик Қарим чиллашир, ё бўлмаса, айритомлик Мамаражаб боди. Агар иккисидан бири бўлиб чиқмаса, калламни шартта кесиб ташлайман!

— Боя нега айтмадинг шуни?!— деди тоға ҳовлиқиб.

— Ҳамманинг олдида-я? Қалланг ишлайдими ўзи сени!

— Тутақма,— тоға унинг елкасидан тутди.— Кетдик. Эртага қолдириб бўлмайди бу ишни. Лекин... бўйнига олармикан, номард?!

— Ташвиш қилма. Сопини ўзидан чиқарамиз. Тегишли жойга хабар берамиз десак, қўрққанидан ҳам... Бермай ҳам кўрсин-чи! Учдан икки қисми бизники. Биз инсофли одамлармиз, шундайми?

— Шундай-шундай.

— Бор, анави лапашанг жиянингни олиб чиқ.

Тоға болани ётган жойидан уйғотиб чиқди. Улар ортиқча шовурсиз Учкапага йўл тортдилар.

Қарим чиллаширнинг ҳовлиси қишлоққа кираверишда, ўнг қўлда экан, дарвозанинг бемаҳалда тақиллашидан қўрқибми, шўрлик ҳовлиқиб чиқди.

Жовли чапани сўраша туриб, лабига сигарет қистириши билан тоға боланинг биқинига секин туртди.

— Мудрамай, яхшилаб қара, шуми?

— Йўқ,— Саид чирт ёқилган гугурт ёруғида бутуллаш нотаниш одамни кўрди.

— Тоға келишувга биноан қисқа сигнал берди. Жовли чапани йўлига сўраган машина қисмини топиб беролмаганидан хижолат тортиб турган мезбон шундагина машинада одам борлигини пайқади. Келиб сўрашди. Ичкарига таклиф этди. Улар кўнмагач, ўша нарсани эртаси кимдандир сўраб кўришини айтди.

Айритомсача беш-олти қақирим, бунинг устига, йўл нобоп эди. Саид пинакка кетди. Олтин васвасасига йўлиққан катталарнинг аламли хитоблари, қўпол сўкинитлари қулоғига кирмас, шу тобда уйқудан ўзгасини истамасди.

Машинанинг қаттиқ силкинишидан ўзига келганида, улар Айритомга етишганди. Бу ерда сигарет тутатишга ҳожат қолмади. Мамаражаб бодининг эшиги тепасида каттакон электр чироқ кўчага сутдек ёғду сочиб турарди.

— Йўқ, бу эмас,— деди бола соқолли амаки дарвозада пайдо бўлиши ҳамон.

Тоға қутуриб, рул чамбарагига мушт туширди. Бола чўчиб, машина «дод»лаб юборди.

* * *

Эртаси чошгоҳга яқин тўқайзорга келишди. Машинани жар тепасидаги қайрағоч тагида қолдиришиб, сўқмоқдан пастга энишди. Буталар оралаб, дарё бўйига чиқдилар.

Чим устига кимдир эшагини тезаклатиб кетган экан, тоға уни тепиб сувга туширди.

— Шундай жойни расво қилишибди-я,— деди тўнғиллаб, қўлидаги оғир сумкани ерга қўяркан.

— Саид қўлтиғидаги тўшакни ерга тўшади. Қумғонни сувга тўлдириб, тошўчоққа ўрнаштиради.

— Чой қочмас,— деди тоға,— олдин битта чалоб қил.

Бола оғир сумкани тўшак томон сургаб келди-да, ундаги нарсаларни бирин-сирин дастурхонга тера бошлади. Сумка тубидаги шишаларга қўл тегизмади. Катта сирли товоқдаги чаккидан озгина олиб сув бўйига борди. Тоғаси билан бу хил «дам олиш»ларга чиқавериш, чалоб тайёрлашнинг обдон ҳадисини олган эмасми, салда косани тўлдириб келди.

Бу орада тоға ечинган, қўлларини боши остига қўйганича кўкка термулиб ётарди. Кечаги воқеа таъсирданми, негадир машқи паст, салга зардаси қайнарди. У косани яримлатиб, қолганини болага узатди.

— Ич-да, нарсаларни сумкага жойлаб, сояга суриб қўй. Атторчининг молидай... жа-а ёйиб ташлабсан.

Бу орада жар устида одам қораси кўринди. Елкасида кетмон, кафтини пешонасига қўйганча улар томон тикилиб турарди.

— Тўлаган тоға!— деди бола шодланиб.

— Чақир,— деди тоға сал жонланиб.— Бир ҳанго-малашайлик.

Саид қўлларини оғзига карнай қилиб, овоз берди. Тўлаган овчи тимиёрскиланиб сўқмоқ томон юрди.

Кўп ўтмай қуруқ шох-шаббаларни шатур-шутур босиб, энгашган қўйи буталар орасидан чиқиб келди.

— Эҳ-ҳи, ётишлар зўр-ку,— деди у салом-аликдан сўнг, кетмонни бир четга қўйиб.

— Келинг,— тоға чордона қуриб ўтирди.— Қани, ечининг. Чўмиламиз.

— Ие, шусиз ҳам кунбўйи сувдамиз-ку...

Тоға унинг тердан оқарган қўйлагига кулимсираб қаради.

— Кўриниб турибди...

— Беш гектарга сув тараб журиб эдим,— Тўлаган овчи тўшак четига омонатгина чўкди.— Қарасам жарди бўйида бир мошин турибди. Холбойдики десам, туси бошқача...

— Нима, фермадан кетганмисиз?— дея унинг гапни бўлди тоға.

— Ҳа, ҳозир пахтадамиз,— Тўлаган овчи қўлига бежирим сигарет қутисини олди. Кўзларини қисиб мароқ билан томоша қилди. Кейин қизиқсиниб бирини лабига қистирди.— Эшқўзи ферма билан созимиз чиқмай қолди. Ўзинг биласан, вақт-бевақт овга чиқиб тураман. Эганг ўлгирни кайфи ёмон, бир тутса, ҳеч нима кўзга кўринмайди. Шу феълимиз маъқул келмабди унга. Бир гапириб қўймайди, икки гапириб қўймайди, худди... Машир кампирнинг хомғужасига ўхшаб пирқиллагани-пирқиллаган. Бир куни жаҳлим чиқиб турган эди, и-и, энангди, деб соп қолдим жағига. Уккағарди боласида жасад бўганминан жон йўғакан, тўнтарилиб тушди. Ухшатиб бир-икки тепдим сўғин... Шундан бери пахтадамиз. Пахта ёмонмас, қиш-қировли кунлари иш камчил, қочиб-писиб... ишқилиб, овга вақт топилади.

— Бўридан нечта бўлди бу йил?

— Иккита,— Тўлаган овчи ён-верини пайпаслаб гугурт қидирди. Унинг оғзига маҳлиё термулиб ўтирган Саид югуриб бориб ўчоқ бошидан гугурт олиб келди. У сигарет тутатди.— Жарариқда зўрини йиқитдим лекин...

— Шунга энди... қанча тўлашади?

— Нима «қанча?»

— Пулни айтаман,— Тоға бармоқларини бир-бирига ишқалади.

— И-и, пули гўр бўлармиди.— Тўлаган овчи сигаретни ёқтирмай, четга итқитди-да, чўнтагидан папирос олди. Ўзингдан озгина қўшмасанг, берган пулига битта тирриқ эчкиям кемайди. Заготконтурдагилар ёмо-он

имонини ютишган, бешдан бирини бериб, кўзларини лўқ қилиб тураверишади. Талашсанг-тортишсанг, сағал қийишишади, йўғасам, шу уч-тўрт тангасиниям бергиси кемайди. Шунинг учун мен уларга бўрини топширмайман.

— Нима қиласиз унда?

— Нима қилардим.— Тўлаган овчи дастурхондаги нарсаларга ўғринча қараб қўйди.— Аввал бошда, жондор келди, леб қишлоқни бир айланиб чиқаман. Биров тирноғидан олади, биров тишидан, жунидан ҳам юлқишади. Бирпасда талаш бўп кетади. Одамларнинг ирим қип бергани етади менга. Жарариқда йиқитган бўримга беш юзлар тушди. Терисини Абду чўтирга пулладим. Аммо-лекин зўр жондор эди. Қелбатидан одамнинг имони қирқ газ учарди. Ҳали бунақаси учрамаган. Шу бирда...

— Биттасига беш юз тушса, меҳнатингиз ерда қолмаскан. Тер тўкишга арзийди.

Бола тоғасига норози боқди. Бунча бесабр бу одам. Тўлаган ака энди ҳикоясини бошлай деганда, яна гапини бўлиб ўтирибди-я.

Ҳақиқатан ҳам Тўлаган овчи гапини бўлишларини ёқтирмайди, чалғийди. Ҳозир ҳам бўри воқеаси қолиб, бутунлай бошқа мавзуга ўтиб кетди:

— Мен сенга айтсам, Нусратвой иним, ов билан рўзгор тебратиб бўмайди. Ҳавас — бу. Кейин бошқаларни билмадим-у, лекин мен кўринган, дуч келган жондорни отавермайман. Жўртоқи овчилардан худо асрасин. Энағарлар, кўзига чалинган қорани отишади. Шунингчун, аввало овчида инсоф бўлиши керак, инсофи йўғи ўнгсўлига қарамайди, эрта-индинни ўйламайди... Овда тартиб бўмаса қийин. Масалан, мен бирор жондорни кўз остимга олсам, аввал-бошда феъли-ҳуйини ўрганаман. Агар топганига қаноат қип юрган бўса, индамайман. Қўявер, ўзидан кўпаяверсин дейман. Мабодо босар-турсарини билмай, учраган жонлиққа ҳамла қилаберса, отмай қўймайман. Шу бир куни десанг...

— Қани, юзта-юзта отамизми?— тоға унинг гурунгини ёқтирмай, сувга ташлаб қўйилган шишалардан бирини қўлига олди.

— Шу иссиқда-я?

— Нима бўпти. Сувга бир калла ташласангиз, ҳеч нима кўрмагандай бўлиб кетасиз. Буни қаранг, гап билан бўлиб, қармоқни эсдан чиқарибмизку.

Тоға қармоқни созлаб сувга ташлади-да, шишани

очди. Кичкина, бежирим пиёлага ароқ қўйиб, Тўлаган овчига узатди.

— Қани, хоппа деб отиб юборинг.

— Эганг ўлгирди иссиқда кетиши қийин-да, кишини лоҳас қилади,— Тўлаган овчи пиёлани бўшатиб, папирос тутатди.

— Энди ечининг!— деди тоға буйруқомуз.— Кўзимга алламбалодай кўриняпсиз. Сув бўйида туриб... чўмилмаслик... давай, бўлинг!

Калласи қизидими ё ростданам чўмилгиси келдими, Тўлаган овчи ортиқ таранг қилиб турмай, кўйлак-шимини ечди, ёлғиз оқ сурп иштонда қолди.

— Ия, иштон билан чўмиласизми?

— Нима, буниям ечайми?— ҳайратланди Тўлаган овчи.— Иштонсиз... қандай бўларкин? Бўмайди, одам уялади-ей.

Тоға хохолаб кулди. Қорнини чангаллаб, ётволиб кулди. Тўлаган овчи, ҳай, шайтон, дея эҳтиёткорлик билан сувга тушиди. Беўхшов қўл силтаб сузган бўлди. Тоға кулгисини базўр босиб, ўзига ароқ қўйди. Каттакон картошкани иккига бўлиб, бир бўлагини оғзига тикди. Луужи тўла овқат, чойни тезлат, деган маънода ўчоқ томон ишора қилди.

Саид қумғон тагига ўт ёқиб келганида, Тўлаган овчи сувдан чиққан, тоғанинг таъбири билан айтганда, яна юзта отиб, кавшаниб ўтирарди.

— Сен нимага чўмилмайсан?— деди у болага қараб.— Чўмил. Эртан подада бу сувни соғиниб юрасан.

Подани эшигиб, боланинг ичи музлаб кетди, кўзи хира тортди. Оғзига олиб борган помидорни дастурхон четига қўйиб, чуқур хўрсинди. Дунёда энг ёмон кўргани шу пода. Ойда бир айланиб келадиган пода навбати кўнглининг бир четини доимо ғашлаб туради. Илгарилари бир нави эли, бобоси билан чиқарди подага. Бобоси гурунговоз одам, Тўлаган овчининг гапга солишини яхши кўрарди. Ҳангомалашиб кунни қандай ўтганини сезмай қолишарди... Тўлаган овчи энди гурунг бермайдди, кап-катта одам болалар билан пачакилашиб ўтираринди. Қирга ёки Қоровултепага чиқиб олиб, белбоғини бошига ташлаб кечгача уйқуни уради. Шундай бўлса-да, ундан нолиб бўлмайди. Чунки қишлоқда фақат угина подани ҳалол боқади. Кўпчилик эса, подани бирор камарга қамайди — кун ўтса бўлди, қолгани билан иши йўқ. Тўлаган овчининг экин-тикин маҳаллари ҳам ҳеч бир куч тўхтатиб қололмайди. Олим чиноқ билан

сўкиша-сўкиша, янада аниқроғи, айтиша-айтеша, экин майдони ўртасидаги тор йўлакдан подани бир амаллаб лалмига ўтказди-да, қир бетига қўйиб юборди. Саидни бу бошда, ўғлини у бошда қолдириб, ўзи қирга чиқади. Аҳён-аҳёнда тепадан туриб овоз беради: «фалончи ҳо-ов, эчкилар экинга тушяпти, қайтар! Нима, бу ерга ўйнагани кеганмисан?! Тез-тез қимирла!» Бола ёлғиз қолгач зерикади. Назарида, офтоб бир жойда михланиб қолгандай туюлади.

Саид ҳозир шуларни хаёлидан ўтказаркан, қармоқ қимирлаганини пайқамай қолди. Бўйнигача сувга кўмилган тоға, торт-торт деб бақиргандан сўнггина ҳуши ўзига келиб, қоқила-суқила қармоқ сари отилди. Силтаб тортди. Силтов баробарида балиқнинг залворли кучини ҳис этди. Соп эгилиб синай деди. Бир ярим қарич чамаси каттакон балиқ ҳаводаёқ қармоқдан чиқиб, чим устига тапиллаб тушди-да, биланглай бошлади. Саид қармоқни четга улоқтириб, балиққа ташланди. Аммо балиқ қўлидан сирғалиб сувга тушиб кетди.

— Эҳ, ландавур!— сувдан чиқиб келган тоға ургудек бир важоҳатда унинг бошида тўхтади.— Шундай балиқни қўлдан чиқардинг-а! Намунча бўшангсан-а! Туф-эй, эшшак!

— Уришма болани.— Тўлаган овчи нон чайнаб туриб, пиёлага ароқ қўйиб узатди.— Ма, мановини ичиб ол. Қўкариб кетибсан.

— Уришмай бўладими!— тоға баттар тутатди.— Ахир одам деган бунчалик лапашанг бўлмайди-да! Билмадим, кимга тортган бу! Ношуд! Ландавур! Шундай балиқ... Бунақаси ҳали ўзимгаям учрамаган. Сосанг айлантириб! Латта! Кечаги қилиғидан-ку...— у кўксига муштлади,— мана бу ерим ҳалиям куйишади! Бугун тагин... э, анқаймай ўл!

— Етар энди! Бировди олдида болани буйтиб уришмайдилар, шахти синади.— Тўлаган овчи қўлидаги пиёлани, ичмасанг ичма, деган зардали бир ҳаракат билан дастурхон четига қўяркан, кейин бирдан тоғанинг балиқ баҳона кеча юрагида тўнғиб қолган аламини тўкаётганини фаҳмлаб, насиҳатомуз деди:— Кўпам юрак-бовринг куявермасин, эгасига буюрмаган нарса-да. Агар жудаям тилласираб қолган бўсанг, Самандарбойнинг кўммасини излаб топ-да, билганингни қилабер, лекин бола бечорани буйтиб қийнама. Зўр бола бу. Одамди расмини ўхшатиб чизади. Сен эса нуқул турткилайсан.

Бир кун кеп сендайин катта йигит бўп кетса, сўнг ўзинг уялиб юрасан.

— Топилганини эплаёлмаган, қолганини гўр қилар-мидик.— Тоға тўнғиллаб ерга чўкди. Кейин Тўлаган овчига синчков назар ташлаб деди:— Тўғрисини айтсам, Самардарбойдан тилла қолганига кўпам ишонмайман. Бобой «ҳикоят» дегувчи эди. Яна ким билади, балки ҳақиқатдир. Кўҳна қишлоқнинг қайси бир бурчида ачиб-бижғиб ётгандир.

— Чинликка чин,— деди Тўлаган овчи жиддий.— Олим чиноқнинг ўз оғзидан эшитганман. Иковимиз жуда қалин, сирдош... чол мендан ҳеч нимани бекитмайди.

— Унда, ҳойнаҳой, қаерга кўмилганини ҳам биларсиз?— деди кинояомуз оҳангда тоға.

— Қизиқ гапни гапирдинг-ку, сен,— Тўлаган овчи кулди.— Билсам, қўярмидим. Ё менда нафс йўқ деб ўйлайсанми? Нафс ҳаммада бор, сўфи эмасмиз... Лекин шу... мен бир нарсани аниқ биламан, хазна кўҳна қишлоққа кўмилмаган. Ё қирга кўмилган, ё ўрга. Бир гурунгда чиноқ бовоям шундай дегандай бўливи. Уккағарди чолини сирдош-пирдош дейман-у, лекин жойи кеса мендан ҳам кўп нарсани яширади. Фаҳмлаб юраман.

— Нега энди кўҳна қишлоққа эмас, деб ўйлайсиз?

— Нимага десанг, кўҳна қишлоқ кафтдек ер, ғайрат қилган одам бирда бўмаса, бирда албатта топади. Фаросатли одам бўган дейишади Самандарбойди, бунга ақли етган чиқар. Иннайкейин, қирдинг йўриғи бўлак — кенг жой, кенг майдон, ўнқири кўп, экин-тикиндан ҳоли... бирор соз жойди топгану... Бечора, замон ўзгарар, Сибирдан қайтарман, деб ўйлаганда, ўлишини билмаган-да. Сибирга етмаган, қозоқ даштидан чиқаберишда ўрусларнинг бир шаҳри боракан, отини бир нимаям дейишувди, шунга етиб-етмай ўлган.

— Бола-чақа-чи?

— Бола-чақа бўмаган бойда... Шуйтиб десанг, Нусратвой иним, бир хум тилла қирдинг аллақайси бир бурчида ётибди... Овга чиққан кезларим учраб-пучраб қоларми деб, ўрга-жарга қараб юраман. Учрамайди сабил. Лекин кўнглим сезади, хазна қирда.

Шу чоқ буталар орасида Холбой раис пайдо бўлди. Уни кўриб боланинг афти тиришди, ичида ўхшатиб сўкди. Лекин у ҳақда катталарга ҳеч нарса демади, қў-

лига тушган чўпни синдирганча, қаншари остидан ёмон тикилиб ўтираверди.

Қатталар гап билан бўлиб, уни найқашмади. Тоғанинг кўзи суҳбатдошида, фикри-ёди эса қирда — ўзи билган, кўрган ўнқир-чўнқирларни хаёлан бир-бир кезиб чиқмоқда эди. Қаерда бўлиши мумкин? Лекин Олим чиноқ ўлгудек галварс экан, шарпасини сездими, хиппа томоғидан олмайдими, топмаганига қўймайдими! Ўрнида мен бўлганимда... Буни қарангки, бир пайтлар қирга чиқиб суратлар ишлаган экан-у, оёғи остида олам жаҳон хазина яшириниб ётганини хаёлига ҳам келтирмабди.

Тоға шу хаёл билан қир томонга ўгириларкан, соя кетиб машинаси офтобда қолганини кўрди. Туришга эринди. Шунда кўзи буталар орасида илжайиб турган Холбой раисга тушди.

— Мушукдай пусиб туришинг нимаси?— деди пўнғиллаб.

Холбой раис илдам юриб, уларнинг ёнига келди.

— Уҳ-ҳў, маишат зўр-ку,— деди кулиб. Сўнг бир тоғага, бир Тўлаган овчига қараб туриб, қошларини норози чимирган бўлди.— Сен-ку бориб турган бекорчи-сан: хоҳла, кечгача ялпайиб ёт, хоҳла, бошқа иш қил, аммо манови одамни нега тутиб турибсан? У ёқда пахтани сув босиб ётсин, бу кишим эса бу ёқда ёнбошлаб... а?!— Тўлаган овчи хижолат тортиб ўрнидан кўзғолган эди, у кулимсираб елкасини босди.— Ўтиринг энди бир пас. Гап бор.

— Улай агар, ҳеч раҳбар одамга ўхшамайсан-а,— деди тоға пиёлага ароқ қўйиб.— Раис деганлари сал салобатли бўлмайдими?

— Салобатли бўлиш учун, жўрам, сал бўлса-да савлат керак, жиндек қоринча ҳам халақит бермасди. На-чора, худо бизни у нарсалардан сиққан. Бўлган бўлди-ғимиз шу. Хўш, яна эътирозлар борми?

— Ҳозирча йўқ.— Тоға қўлидаги пиёлани унга узатди.

— Ичмайман, иссиқда юрак ўйноғи қилади.

— Улмайсан, Тўлаган ака олтурганда, сен нимага ноз қиласан. Ол!

— Тўлаган акангди йўриғи бўлак, нари борса, бригадирдан гап эшитади. Мен райкомга ўтишим керак. Ҳиди анқиб турса, яхши бўмайди.— У шундай дея Тўлаган овчига ўгирилди.— Дарвоқе, сиз дунё кезган

одамсиз, чорвага яхши яйлов керак, қаерни тавсия қиласиз?

— Нима, Бешкентди дашти торлик қип қолдимиз?

— Бир ойга қолмай чанги чиқиб кетди-ку. Нима, яқин ўртада у томонларга ўтмаганмисиз?

— Қишмидики изғисам,— Тўлаган овчи дастурхондан бодринг олиб, иккига бўлди.— Айтганча, Бадахшон қирлари-чи? Яйловбоп ерлар. Лекин айритомликлар қўярмикан? Қўймасов. Раисини худодан қайтган одам дейишади. Улмас сорини уруғидан...

— У ёғидан хотиржам бўлинг, бир амаллаб тил топишармиз. Аммо у ерлар қўшни савхўз томонидан банд этилмадимикан? Чамамда савхўз ҳар йили қўйларини ўша томонга ҳайдайди. Шундай эмасми?

— Икки йилдан бери савхўз қўйларини тов ошириб, Тожикистон томонга ҳайдайди. Кўлди бўйига. Ут десанг тизза бўйи. Оқшом совуқ ейди одам. Қийиклар ҳам учрайди. Ҳамиша баҳор... Шу бир йили десанг...

— Сиз яхшиси, Бадахшон қирларидан гапиринг.

— Нимасини айтай, тузук жой,— Тўлаган овчи қўлидаги бодрингни бирини тишлаб, бирини болага илинди. Бола олмагач, дастурхон четига қўйди. Оғзидагини тез-тез чайнаб, сўзида давом этди.— Лекин қорамолди чиқиши қийин — йўли чатоқ. Ушоқ мол бўса, бошқа гап. Яна ким билади. Агар подачи энчилроқ бўса, энлаши мумкин.

— Шу ишни сиз ўз зиммангизга олмайсизми?

— Эшқўзи боракан,— Тўлаган овчи кескин бош чайқади,— фермангга оёғимни босмайман!

— Хай, жўнаг унда.— Холбой раис чеҳрасига жиддий тус берди.— Ареқни ичибсиз, овқатини урибсиз... энди боринг. Пахтани сувга бостирсангиз, нақ мендан кўрасиз. Борақолинг.

— Улфатимни ҳайдадинг, энди ўзинг ичасан,— деди тоға Тўлаган овчи кетгач, Холбой раиснинг биллагидан тутиб ёнига ўтқазаркан.— Ичмасанг, оғзингдан қўяман.

— Бекор қиласан. Кечгача ўтирадиган одамсан, ўзингга керак бўлади ҳали.

— У ёғи билан ишинг бўлмасин.

Холбой раис билагидаги соатга кўз ташларкан, одатдагидек, осонгина рози бўлди.

— Майли, қўлинг қайтмасин. Шу баҳонада бир чўмилиб оламан. Ёз ўрталабдики, ҳали сув бетини кўрганним йўқ.

Холбой пиёлани бўшатди-да, тезгина ечиниб, сувга

тушди. Тезоб жойга боришга юраги бетламай, соҳил бўйлаб нари-бери сузган бўлди. Кейин қирғоққа чиқди.

— Уҳ-уҳ, сени билганинг-билган,— деди дийдираб.— Одамди жони киради-я. Қани, яна эликта қуй. Бир сафар бормасам, райкум бова пишириб емас. Ҳамма ишимиз жойида, нима ҳам дерди.— У пиёлани қўлига оларкан, болага юзланди.— Сен бола, ҳадеб менга тикилавермай, тоғангди индийский чойидан битта дамлаб кел. Би-ир маза қилайлик. Чойдан кўпроқ сол, пичоқ билан кесадиган бўлсин.

— Ана бу бошқа гап,— деди тоға уни қувватлаб, гамхўрона оҳангда.— Одам ишнигина эмас, дам олмоқни ҳам билмоғи керак. Бурунларнинг тагидан шундай сув пишқириб оқса-ю, санлар эгниларингни шўрлатиб юрсаларинг...

Боядан бери Холбой раисни жонсарак кузатиб ўтирган Саид бирдан ташвишга тушиб қолди. Негаки, ўша ўзига таниш, ҳадисиз баҳсу мунозарага имо берувчи кинояли табассум Холбой раиснинг лаблари узра секин-аста қанот қоқмоқда эди.

— Ҳақ гап,— деди у хиёл эрмакловчи оҳангда.— Биз кишлоқилар жонди қадрини қаердан билайлик...

— Тағин пичингми?!

— Пичинги нимаси, гапди рости — шу,— Холбой раис кичикроқ гўшт бўлагини кўк пиёзга обдон ўраб-чирмаб оғзига тикди. Тоғани бошдан-оёқ кузатган кўйи узоқ чайнади. Сўнг ҳокисорона бир оҳангда яна гапда давом этди:— Яхши, бугун анча ўзингга кеп қолсан. Кеча аҳволингни кўриб... аламингдан ёрилиб ўласанми деб қўрқувдим. Ҳайтовур, ўзингни анча тутиб опсан...

Тоға кулди.

— Ўлмасак ҳам булайроқ бўлдик.

— Улма. Улишга арзимаёди у. Аммо-лекин думи қопқонга тушган жондордай ёмо-он тўлғандиларинг. Ай-ниқса, Жовли... Сенам қолишмадинг. Четдан қараган одамга жуда кулгили кўринаркан.

— Тўлғанишга арзигулик-да... Эсласам, ҳалиям ич-этим бараварига тиришади.

— Ие, ўладиган жойда эмассан-ку, бунча ич-этингни емасанг,— Холбой раиснинг андак қовоғи уюлди.— Авваллари бундай эмасдинг-ку, а? Қачондан буён бундай... «Тирикчилик бандалари» дея яқин-яқингача устимиздан кулиб юрган сен эмасмидинг?! Мисолларинг ҳам зўр эди, фалон рассом нон еб кун кўрган, фалон одам сувдан қаноат топган... Бу қурмағурдан зўр одам чиқа-

ди-ёв деб юзибмиз. Сен эса расм чизишним ташлаб юбординг. Қайтамга Шавкат саригнинг ули дуруст чиқди. Тунов куни телевизордан ҳам кўрсатишди.

— Одилми? Одил рассом эмас, фирт халтурачи! Бу ҳам майли, ўтакетган ялтоқи! — Тоғанинг кейинги гаплари сўкинишга айланиб кетди.

— Тан олма,— Холбой раиснинг энсаси қотди.— Тан олсанг, отдан тушиб қоласан. Ахир ўзинг ўшанчаям бўлмадинг-ку. Чоригингни судраб, ярим йўлда қолиб кетдинг-ку.

— Нимасини тан олишим керак, ўн-ўн бешта фотонусха суратиними, ё эркак кишига хос бўлмаган ялтоқлигиними? Айт, қайси бирини тан олай?! Думи бўлмаса ҳар қандай тешикка кириб кетадиган тулки-ку у! Ҳали нягига мўй битмай, уйли бўлди, устахоналик ҳам. Чунки кимга қандай мулозимат қилишни билади. Керак бўлса, тувак тутиб, тувак тозалашдан ор қилмайди. Ундан юз чандон истеъдодли йигитлар эса лаш-лушини орқалаб, ижарама-ижара сарсону саргардон юрибди.

— У нарсалар... сендаям бор шекилли?— Холбой раис ҳайрон бўлди.— Хўш, бунинг нимаси ёмон? Опти, қандини урсин.

— Бу нарсаларга мен унга ўхшаб бировларнинг кетини ҳидлаб эришганим йўқ. Бу — бир. Иккинчидан эса, икки хонали квартирамни уй сонига қўшаётган бўлсанг, қаттиқ адашасан.— Тоға аччиқ кулимсиради.— Уй эмас, катак. Торлигидан хотин билан кунора қирпичоқ бўлиб тураммиз. Бу нарса ёлғиз худога аён, бандасига эса сир бермасликка тиришамиз. Устахонага келсак, ҳали-вери пешонага битмаса керак. Агар машинани назарда тутаётган бўлсанг, кимнинг пулига келганини ўзинг яхши биласан. Бобой хизмат қилмаганда, ким билади, ҳануз яёв юрган бўлармидик.

Бу гаплар Саид учун янгилик эди. Шу боис энди кўраётгандек тоғага ҳайрон термулиб қолди. Шу дамгача тоғаси ҳар нарсага қодир кўринарди. Лаҳзада у одатдагидан бир оз кичрайгандек туюлди.

— Ҳай, гийбатга чек қўяйлик,— Холбой раис жойлашиброқ ўтираркан, болага имо қилди.— Бунақада жиянбойди кўзини очиб юборамиз.

— Ташвиш қилма, менинг қудуғим бу,— Тоға унинг бошини силаб қўйди.— Ториққан кезларим кўнглимдагини шунга тўкаман. Тушунмаса-да, тушунгандек бўлиб тураверади кўзларини пирпиратиб. Лекин расм чизиш-

ни ташласа яхши бўларди. Одамлар гумроҳ, ижодкорнинг қадрига етишмайди. Умри азобда ўтади.

— Демак, сен азобга чидаёлмабсан-да?

— Қайси азобни назарда тутяпсан?

— Эй, азобнинг ҳам тури бўладими?

— Эмасам-чи.

— Ундай бўлса, сени ижоддан бездирган азобни назарда тутяпман. Ўзи анчадан бери сўрайман деб, ҳеч маврудини тополмай юрувдим. Мана, ўзинг гап очиб қолдинг.

Тоға жавоб беришга ошиқмади. Пиёладаги совуқ чойни сепиб ташлаб, ўзига ароқ қўйди. Кичикроқ помидорни бўлаклаб, туз сепди. Бодринг ва кўк пиёзни ҳам шу хилда саралади. Ва шундан сўнггина пиёлани қўлига олди.

— Қойил, ичишним қотирасан, ейишним,— Холбой раис ҳаваси келиб бош чайқади. Кейин ўзи ҳам унга таассуф қилиб, емишларни танлай бошлади.— Қилингни кўриб, мениям ичким кеп кетди. Озроқ қўй-чи.

Тоға, лунжи тўла овқат, пиёлани яримлатиб ароқ қўяркан, қармоқ томон ўгирилди.

— Бугун негадир балиқнинг мазаси йўқ. Қулинг ўргилсин шўрва пишириб бермоқчи эдим сенга.

— Балиқ шўрва ичмай юрибмизми, жўра.

— Бу галгиси бошқача. Реценти янги. Бир белорус оғайнимдан ўрганиб келганман.

— Ҳаммаси ўзбекди овқатидан ўтаверсин,— Холбой раис дастурхон четида турган соатга кўз қирини ташлаб, муддаога кўчди.— Сен кўп гапни спқочмай, азобдан гапир.

— Тутган жойингни қўймайсан-а?

— Нега қўярканман. Балки ёрдамим керакдир. Кичкина одам эмасмиз ахир. Очиқ айтавер. Дўстингга айтмасанг, кимга айтасан.

Тоғанинг чеҳрасига эрмакловчи табассум қалқиди.

— Мана сен Одил яламани мақтадинг,— деди бироздан сўнг.— Индамасам, кечгача таъриф тавсиф этишдан тоймасдинг. Чунки у телевизорда чиқди. Ҳамқишлоғинг, гурурланишинг тайин. Бир жиҳатдан бу феълнинг яхши. Биров учун қувонишу гурурланиш ҳаммининг ҳам қўлидан келавермайди. Лекин энг ёмони, унинг ижоди ҳақида зигирча тасаввурга эга эмасан. Билмайсан. Билишга ҳаракат ҳам қилмайсан. Нима чизяпти, қандай чизяпти, масаланинг бу томони билан мутлақо ишинг йўқ. Ё биласанми?

— Қайдам,— Холбой раис елка қисди.— Яхши бўлса керак. Ахир бекорга телевизорда кўрсатишмайди-ку.

— Демак, зўр?

— Албатта,— деди Холбой раис иккиланиброқ.— Акс ҳолда... Мана сени кўрсатишмаяпти-ку. Демак...

— Энди гапни мендан эшит.— Тоға гавдасини олдинга ташлаб, дўстининг кўзларига қаттиқ тикилди.— Уша мақтаган одамнинг ғирт...— У керакли сўзни тополмай бармоқларини ўйнатди. Бармоқларини ўйната-ўйната яна асл ҳолатига қайтди, қаддини ростлади.— Ишларидан нуқул шиор ҳиди келади... Шамолнинг қайси томондан эсишига қараб муқом қилади...

— Сен азобдан гапир. Одил ялама...— Холбой раис кулиб юборди.— Лекин зўр лақаб топдинг. Калланг ишлайди сени. Уша яламанг нимани чизади, қандай чизади, шахсан менга ҳеч қизиғи йўқ. Нима дардинг бор? Мана шундан гапир.

— Ҳа, баракалла, ҳамма гап мана шунда-да. Сенга ҳеч ниманинг қизиғи йўқ. Қим нима чизади, қандай дард оғушида ўртанади. Сен учун бари копейка. Агар билсанг, айни шу нарса мени азобга солади, ижоддан кўнглимни совутади...

— Эби, қип-қизил туҳматчи экансан-ку,— ҳайратдан Холбой раиснинг қошлари керилди.— Нима, биз учун чизасанми? Нимаики қилсанг, ўзинг учун... Иддаонг нимаси?

— Рассом ўзи учун чизмайди, калла?!— Тоғанинг жаҳли қўзиб кетди.— Кўнглидагини элга айтиш мақсадида кунни тунга улайди. Агар халқи уни тушунмаса, тушунишни истамаса, қалби ўртанади, куйиб-ёнишимдан нима фойда, дея ич-этини ейди. Мана сен ҳар йили шаҳарга бир неча марта борасан, хўш, бирор сафар музейга ёки бирор кўرғазмага кирдингми?

— Гарданда шунча иш, музейга қўл тегадими, жўра.

— Ресторанга вақт топасан-ку.

— Ҳа, энди... дам ҳам олиш керак-ку.

— Ресторанда одам дам оларканми?

— Шовқин-суронини демаса ,бинойи жой. Айниқса, қаватингда биттаси бўлса...

— Ҳаётнинг мазмуни сен учун шу. Шундайми?

— Сен бу ерга келиб, сувди бўйида баҳра олгандек, биз ҳам у ёқда...— Холбой раис болага қараб қўйиб, сирли илжайди,— ўзимизди димоғимизни чоғ қип юра-миз-да.

— Мен бу ерга фақат баҳра олгани келмайман, ўйлагани, фикр қилгани келаман.

— Нимани ўйлайсан?

— Ўйлайдиган нарса камми? Масалан, сенинг нодонлигингни ўйлайман. Сенга ўхшаганларнинг ниҳоятда кўплигини ўйлайман. Ўртамиздаги улкан деворнинг ёқат мустаҳкамлигини ўйлайман. Қисқаси, ўйлайдиган нарса кўп, жуда кўп...

— Қанақа деворни айтяпсан?

— Халқ билан бизнинг ўртамиздаги деворни айтаман. Бир тўдамиз улкан шаҳарнинг турли қавакларига ўзимизча нималар биландир бандмиз. Чизаётган нарсаларимизни эса бир ҳовуч одамдан бошқаси тушунмайди. Тушунмоқ у ёқда турсин, лоақал қайрилиб қарашмайди. Ҳатто чет элда шуҳрат топган расмларимизни ҳам бу ерда биров бир тийинга олмайди. Биз аҳмоқ эса кўргазмалар ташкил қиламиз. Ўзимизча томошабинга нимадир бермоқчи бўламиз. Халқ эса лоқайд... Районда уюштирган кўргазмамга неча киши кирганини биласанми?

— Қайдам. Лекин биз бир мошина бўлиб борганмиз. Ўзим бошлаб борганман. Биринчи куннёқ.

— Чунки очилиш маросимига бағишланган қуюқ зиёфати бор эди-да. Кўпчилик шуни деб борган. Айниқса, Жовли чапанига ўхшаганлар.

— Ҳа, бундай нарсаларга унинг суяги йўқ, — Холбой раис бу хил суҳбатга чек қўйиш мақсадида гапни четга буришга чоғланди. — Айтганча, кўргазманга қарши турган Бердиёров бор-ку, секретарь. Уша яқинда областга кўтарилиб кетди, маданият бошқармасига бошлиқ бўлиб.

— Кўй яна бўрига топширилибди-да.

— Ушанда ўзинг ҳам ўжарлик қип туриб олдинг-да. Бор-йўғи уч-тўрт расмингга қарши чиқувди. Хўп десанг, шунча гап-сўз ҳам бўлмасди. Керак бўлса, одам ҳам уюштириб берарди...

— Уша ишларим ҳозир чет элда...

— У-ў!

— Лекин бундан нима фойда, сизлар тушунмаганларингдан кейин?

— Қайси ишларинг эди? Эслаёлмай турибман.

— Жовлининг гапини эсла.

— Унинг қайси бир гапини эслайман.

— Зап қўчқор эканми? Оёқларини кулликлаб, сў-

йишга ҳам тайёрлаб қўйибсан. Бир пичоқ тортсанг бўлди, қозон-товоғинг гўштга тўлади, дегани-чи.

— Эшикдан кираверишдаги каттакон расм эмас-миди?

— Ҳа, балли!

— Ушанинг нимаси зўр экан?— деди Холбой раис елка учириб.— Очиги, мен ҳеч нарса тушунмаганман.

— Сизларнинг рамзий ифодаларинг...— Тоға ер остидан унга қаттиқ тикилди.— Лекин Бердиёров сизларга қараганда хийла дидли экан, ўша маънони тез илғади. Илғгани учун ҳам оёқ тираб туриб олди.

— Бундан чиқди, биз калтафаҳм эканмиз-да, а?!

Тоға индамади. Шишани қўлига олиб, бир муддат ўйланиб турди-да, ичасанми, деган маънода шеригига қаради. Йўқ, ишорасидан сўнг пивелани яримлатиб ароқ қўйди. Лекин ичишга ошиқмади. Имиллаган қўйи помидор танлай бошлади. То Холбой раис ҳовурдан тушмагунча шу хил ишлар билан андармон бўлди.

— Дид биздаям бор,— деди ниҳоят Холбой раис ўпкаланган оҳангда.— Идорам қаршисидаги ҳайкални кўрдингми? Шахсий заказ. Сенинг тилинг билан айтганда, ҳақиқий санъат.

Тоға унга ачингансимон тикилди.

— Тобут кўтарган тўрт солдат...— деди гудраниб.— Бундан ортиқ дидсизлик бўлмаса керак.

— Бекор айтибсан!— деди Холбой раис чўрт кесиб.— Михдай нарса!

— Ижрочиси қаёқдаги дордан қочган ҳайкалтарошлардир-да?

— Нега энди, армани ўртоқлар.

— Халтурачилар! Қанча тўладинг?

Раиснинг жавобидан тоға чўзиб ҳуштак чалиб юборди.

— Эсиз,— деди бошини сарак-сарак қилиб.— Шу пулни ўзимизнинг боғалардан бирига берганингда, савобга қолардинг.

— Улардан қарзим йўқ менинг,— тўрсайди раис.

— Миямда анчадан бери бир фикр айланиб юради,— деди тоға бир муддат жимликдан сўнг.— Мана сен бақувват хўжаликнинг раҳбарисан. Истеъдодли бирор бир юпун рассомни оталиққа олсанг бўлмайдами? Шу йўл билан балки ўзбек тасвирий санъатининг ривожига ҳисса қўшармидинг. Талантга ҳомий бўлиш яхши иш-да.

— Халқнинг пулини сочишга ҳаққим йўқ.

— Халтурачиларга берибсан-ку.

— Улар меҳнат қилишди.

— Бу ҳам қараб турмасди.

— Аслида ўша ҳайкалга унчалик ҳушим йўқ эди,— деди Холбой раис.— Чоллар сўрашгач, йўқ деёлмадим. «Қизил юлдуз»ди раиси ҳайкал қўйдирдию бизда чоллардики ҳам ҳуриллаб қолди. Урушда шаҳид кетган жўраларга хотира бўлсин деб қўйишмади.

— Темнота!

— Ўзинг темнота!— Холбой раиснинг чинакамга жаҳли чиқди.— Сен, жўра, кўпам ўзингга бино қўяверма! Кеча кўрдик ҳолингни! Хазна деб шайтонлаб қолишингга озгина қолди. Тагин кишиларга баҳо берасан-а!

— Билмасдан тўн бичма. Хазнадан мақсадим нималигини билганингда бундай демасдинг.

— Бойиш-да. Яна қандай мақсадинг бўларди?

— Бир ҳисобда гапинг тўғри,— тоға жиндек паст тушиб.— Тирикчилик ташвишларидан сал қутулиб, тинчгина ижод қилмоқчи эдим. Қолаверса, қўл учида зўрға кунини кўриб юрган укалар бор. Ғоят истеъдодли йигитлар. Ушаларга кўмаклашмоқчи эдим.

— Шунчалик пулга муҳтож экансан, отангдан қолган молларни сот. Уларга қарайман деб поччанг бечоранинг ийғи чиқиб кетди-ку.

— Улардан наф йўқ. Сотган тақдиримда нари борса, бир халта пул бўлади. Менга эса бир қоп керак. Иккинчидан, у жониворларни жиянга атаб қўйганман,— у шундай дея болага ялт этиб қаради.— Бу гапларни тагин отангга айтиб юрма. Хафа бўлиши мумкин.

— Майли, хазинани қўлга киритдинг ҳам дейлик. Хўш, кейин уни қаерда пуллардинг?

— Шаҳарда нима кўп, учар кўп, биттасига секин...

— Шу гапларинг ростми энди?

— Биласан, ҳазилга унча тобим йўқ.

— Қийналиб кетибсан,— Холбой раис ошкора ачиши билан унга тикилди.— Шунчалик қийин экан, нима қилардинг шу йўлга кириб, а?

Тоға зарда билан қўл силтади.

— Ҳаммасига сен айбдорсан. Ушанда кўргазма ташкил қил деб қулоқ-миямни емаганингда, балки...

Тоғанинг иддаосида жон бор. У нозиктаб дўстлари таъсирида манзарадан безиб, рамзий маъноли расмларга ружу қўйди ҳам. Аммо кейинчалик машъум бир ҳақиқатни фавқулодда англаб қолди, тасвирдаги рамзий ифодани ўзига ўхшаш маълум бир тонфадаги одам-

ларгина илғамаса, бошқалар сезмас экан. Айниқса, буни ўз кўргазмаси пайтида яққол ҳис этди. Ушандаги баъзи суҳбатларни эсласа, ҳануз эти жунжикади.

Жовли чапанининг тайин-бетайин гапларидан энсаси қотиб, суратлари қаршисидан соямисол сирғалиб ўтаётган сийрак томошабинларнинг хатти-ҳаракатларини синчков кузатиб ўтирганда, қаршисига баҳайбат бир одам келиб тўхтади.

— Жиянбой, тузуккина юрибсизми?— дея паншахадек қўлини узатиб, узоқ ҳол-аҳвол сўрашди. Нусратнинг бегонасираб турганини пайқагач, ўзини тавиштирди.— Ога томондан узоқроқ қариндошинг бўламан. Ҳов бизди бригадага бориб, янганги суратини ишлагансан-ку, эсладингми? Уйга ҳам кирмабсан, айби йўқ, сен бизди танимайсан. Бобой ўлдию отангни оёғи тортилиб қолди. Шаҳар борганда, кирай десам, уйингди билмайман. Бу ерда қўл ишдан бўшамайди. Бугун бозорга тушувдим. Бизди ерларда эртаги картишка яхши битади. Майдароғ-у, лекин таъми ширин. Шу десанг, картишка сотиб турсам, ҳамсоямни ули бориб қолди, ўпкасини қўлтиқлаб. Фалон ерда янгани суратини кўрдим, сураткаш ўзимизданакан, деди. Қартишкани сотасолиб бу ёққа чопганим.— Эркак шу гапларни айта туриб, залдаги расмларга кўз югуртириб чиқди-да, ўртароқдаги расмга ишора қилди.— Анови сурат. Худди ўзи. Вей уккагарди хотини-ей, тарвайиб ўтиришини қара. Ўзи кўрса, тоза суюнарди лекин.

Тоға унга эргашиб, расм қаршисига келди. Қизиқсинган икки-уч томошабин ҳам уларга қўшилди.

— Худди ўзи!— дея таъкидларди эркак, оғзи қулоғига етиб.— Юрт сўраб турган бойвуччага ўхшаб ўтиришини қара буни! Элбек носфурушни қизи-да, худо гавдадан берган. Лекин расмга янаям катта тушибди. Бай-бай худди тирикдай.

Тасвирдаги манзара у эътироф қилганга сира ўхшамасди. Эркакчасига чордона қуриб ўтирган хўлпасемиз аёлнинг кўзларидаги лоқайдлик расмнинг асосини ташкил этган бўлиб, ранги униққан чорсидаги нон бурдалари, пиёладаги чойнинг заъфарон кўриниши бу маънони янада бўрттириб кўрсатарди. Орқа томондаги сўник дала кўриниши билан аёл ҳолати ўртасида қандайдир ҳамоҳанглик мавжуд эди.

— Бирор нима тушуняпсизми ўзи?— деб сўради тоға эркакка синчков тикилиб.

— Нимасини тушунай?— эркак расмга бошдан-оёқ

кўз югуртирди.— Хотиним абад қип ўтирибди. Лекин битта хатога йўл қўйибсан. Тарвузди чизмабсан. Хотиним тарвузди яхши кўради. Тарвузди сувига нон ботириб ургани-урган.

— Шундан бошқа нарса кўрмаяпсизми?

— Яна нимаси бор экан,— эркак бир одим тисарилиб, унга диққат билан назар солди.— Шу... бурнини сал каттароқ чизибсанми дейман. Йўқ, жойида. Узи буларнинг уруғ-аймоғи билан ҳаммаси бурундор. Укасини кўрмабсан, бурни нақ муштдай келади. Танисанг керак, Салой буринни? Кўпкарини уйини куйдиради.

Тоға индамай чорчўп четидаги ёзувга имо қилди. Ҳалиги киши лавҳага кўз ташлаб, овоз чиқариб ўқиди:

— «Менинг оғриқларим»...

— Энди тушунгандирсиз?— деб сўради тоға бесабр қиёфада.

— Нима деганинг бу?— у лавҳадан кўз узиб, тоғага ҳайрон боқди.— Тушунмадим.

Тоға гаши келганини яширмай, юзини терс ўгирганди, у енгидан тортди.

— Тушунтир бундай. Нима деганинг бу? Кўнгилга ҳар хил гап келиши мумкин. Нимага буйтиб ёзиб қўйдинг, а?

Тоға юрагининг тубидан кўпчиб келаётган ғазабини базўр жиловлаб, оддийроқ тушунтиришга ҳаракат қилди.

— Янга илгариям мана шунақа... хомсемиз эдимиз?

— Йўқ, хипчагина эди. Қизлигида мўрчамиён деб кўп жонига тегардим. Кейин семирди.

— Нимадан деб ўйлайсиз.

— Ҳа, энди, бола-чақалик бўлгандан кейин семирмай қаёққа боради? Семиради-да.

— Бунга бола-чақанинг аҳамияти йўқ,— Тоға кескин бош чайқади.— Янгам нондан семирган. Қуни нонга қолган одам мана шу тарзда шишади, семиради. Хомсемизлик бу.

— Қўйсанг-чи, нонданам киши семиради? Бўлмагур гап.

— Энди, бу менинг фикрим. Қишлоқ аҳлининг қашшоқлигини образли ифода этдим, холос. Ким қандай тушунса — тушунаверсин.

— Лекин расми зўр чиқибди,— деди қариндоши энди унинг гапига ортиқ эътибор бермай.— Худди ўзи-я. Берсанг, уйди тўрига осиб қўярдим. Қелган-кетганини

ичи куйиб ўларди. Ҳали бизди қишлоқда биров расмини буйтиб ишлатмаган. Тоза зўр бўларди-да.

Алам ва ғазабдан тоғанинг афти қийшайиб кетди. Энида қаққайиб турган новча қотма йигитга ўгирилиб сўради:

— Сизам шу фикрдамисиз?

— Ҳақиқатан ҳам худди тирикдай чиққан,— деди йигит.— Отамди расмини чиздиришим керак экан сизга. Қанчага чизиб берасиз? Мановунгиз қанча туради?

— Ҳеч қанча!— деди тоға зарда билан.— Шу дам-тача жуда қимматли эди. Энди копейка!.. Олиб кета-веринг.

— Йўғ-эй,— деди қариндоши қувончини базўр яши-риб.— Қуруққа олсак, уят бўлар. Пулини айт. Қиммат айтсанг, савдолашамиз. Аммо сендан зўр... нима эди... эсдалик бўлиб қолади-да. Айтақол. Нарӣ бәрса, ярим қоп картишканинг пули бўлар. Айт, қанча?

— Ҳеч қанча!— Тоға жаҳл ила суратни миҳдан бў-шатди-да, унинг қўлига тутқазди. Кейин ўзи ташқарига қараб юрди.

Уша куни у қайтиб кўргазмага кирмади. Орадан икки ҳафта ўтгач расмларини йиғиштириб, омбортомга тикиб ташлади. Баъзиларинигина ўзи билан бирга олиб кетди.

Шундан бери карахт — ишлаб ишлолмайди, ташлаб ташлолмайди.

...Катталарнинг гурунгидан бола зерикди. Уридан қўзғалиб, буталар оралаб кетди. Суғир инини топиб чоптирди. Суғирнинг қочиб чиқишини кутиб бирпас турди. Чиқавермагач, изига қайтиб, челақни қўлига олди. Олти челақ сувдан сўнг, бериги тешик қолиб, на-риги тешикдан икки суғир отилиб чиқиб, чийиллашган-ча буталар оралаб қочди. Бола қўлидаги челақни да-ранглатганча уларни қува кетди. Бута шохига чирма-шиб ётган илонга дуч келмагунча тинчимайди. Кейин ранги-қути ўчиб, изига қайтди. Илон ҳақида катталар-га айтмоқчи эди, улар эътибор беришмади. Тўғрироғи, эътибор берадиган ҳолатда эмасдилар — қизаришиб-бўзаришиб, бир-бирига гап сўқиш билан овора эдилар.

— Дунёнинг ташвиши фақат сенинг бошингда қол-гани йўқ,— дерди Холбой раис.— Кўнгилни гашлайди-ган ҳолатлар биздаям тўлиб-тошиб ётибди. Айниқса, ҳозирги ёшлар одамди қон қип юборади. Қўлида дип-лом, иш бер, деб келишади. Иш берасанам. Шу билан тамом — ойлиқни олиб, ўрнини банд қип юраверади.

Изланиш йўқ, куйиниш йўқ... ўзням, онгиам карахт.— У кўкрагига нуқиди.— Мана бу ерида ўт йўқ. Узинг айт, бунақалар билан тирикчилик қилиб бўладими? Бўмайди. Утган қиш биттасини бригадирликдан олиб ташладим. Отаси келиб қилди тўполонди, қилди тўполонди, на гапга кўнади, на дўққа. Оппоқ соқолини пеш қип туриб олибди. Охири ўғлини сабзавотчилик бригадасига ўтказиб тинчидим. Унисини эпламаган бунисини эплармиди.

Қармоқ эсига тушиб, тоға сув бўйига ошиқди. Балиқ хўракни еб кетган экан, қармоққа қайта чувалчанг жойлади.

— Бугун негадир овим юришмаяпти,— деди тўнғиллаб.— Валақлайвериб балиқларни ҳам чўчитиб юбординг.

— Ҳай, унда мен кетдим,— Холбой раис ўрнидан кўзгалди.— Эрталаб тайёр бўлиб тур. Менинг машинамда кетамиз. Аммо-лекин тоғликлар тўйни зўр қилади.

У бу сафар тинч хайрлашганидан бола ҳайрон қолди.

* * *

Кечга томон Жовли чапани ҳовлиқиб келганида, тоға бўғзигача сувга кўмилиб ўтирарди. Уни кўриб, апил-тапил соҳилга чиқди.

— Нима гап?

— Отлан!— деди Жовли чапани шошириб.— Дарганин топдим. Усар кал экан. Учкапалик. Имилламай бўлақол!

Учкапани эшитиб, бола севиниб кетди. Тоза катайса қиларканман, дея тоғаси айтмаса-да, нарсаларни йиғиштира бошлади. Шиша тубида озгина ичимлик қолган экан, четга улоқтираётган эди. Жовли чапани кўлидан юлқиб олди.

— Қайтиб келиб, чинакамига ювамиз. Бўптими?— деди тоғага.

— Қайдан била қолдинг?— деди тоға ҳануз ишонгани келмай.— Балки топшириб юборгандир?

— Топширса гап бўлиб кетарди-ку,— Кейин болага юзланди.— Машинаси сариқ эдими?— тасдиқ ишорасини олгач, турган жойида ирғишлаб қўйди.— Айтмадимми!

— Кечагидай...— дея чайналди тоға.

— Йўқ, бу сафар тўчна... Бу атрофнинг одамларини беш қўлдай биламан. Ушандан бошқа ит ҳам эмас. Оз-

гина оғначилиги бор... Ароғини ичиб, тилласини олиб келамиз. Уэн гавдаси ҳукиздай бўлгани билан ўлгудек кўрсоқ.

Тованинг кайфияти баланд, бир гапириб ўн кулади. Машинани шамол тезлигида елдириб борарди, лалмига чиққачгина, тезликни сал пасайтирди.

Бола уфққа бош қўйган қуёш нурида ажиб бир тусга кирган қирларни томоша қилиб бораётган бўлса-да, ҳаяжони уларникидан кам эмасди. Усар кал кечаги одам бўлиб чиқишини ич-ичидан истарди.

Усар калнинг ҳовлиси муюлишда экан, дарвоза олдиди турган машинани Саид узоқдан таниди.

— Шу-шу!— деди ўтирган жойида ирғишлаб.

Катталарнинг оғзи қулоғига етди. Тоға азбаройи ҳовлиққанидан, йўл четида кетаётган кампирни туртиб юборишига оз қолди.

Эшикда уларни қорачадан келган, пакана бир йигит қаршилади.

— Усар қани?— деди Жовли чапани алик олишни ҳам унутиб.— Чақир бу ёққа!

— Боясароқ гузарга тушиб кетувди,— деди йигит.— Ҳадемай кеп қолади. Қани, уйга тортингизлар.

Улар ҳовли юзидаги супага чиқиб ўтирдилар. Қора йигит пилдираганча хизматга киришди. Дастурхон ёзди, қанд-қурс, чой олиб келди. Лекин улар дастурхонга қарамас, кўзлари эшикда эди.

— Оббо, писмиг-эй, ҳаммасини ҳазм қиламан деб ўйлабсан-да,— деди Жовли чапани гудраниб.— Еб бўпсан!..

Қора йигит бир коса аччиқ-чучук билан сочиққа ўралган шиша кўтариб келганида, Жовли чапани чапак чалиб юборди.

— Опке, бугун отадиган кунимиз...

— Гап бўлиши мумкин эмас, ака,— деди йигит хуш-ҳоллик билан.— Озиб-ёзиб бир кепсиз. Норқулди тўйига кеп-кетганингиздан бери бирон марта қоронгини кўрсатмадингиз. Ошна деган, қариндош деган бундай бўлмайди-да энди.

— Худди ўзларинг борди-келдини қойиллатгандай...

Қора йигит хижолат тортиб ерга қаради. Худди шу дам эшикда Усар кал кўринди. Ҳамма унга қаради. Боланинг авзойи бузилди. Усар кал... У одам эмасди, келбатию юз-кўзи ўхшаб кетарди-ю, лекин у эмас. Бола буни у эшикдан киргандаёқ пайқайди. Пайқашни баробар

юраги увишиб кетди. Ҳозир айтса, тоғаси бақриб берадигандай, нафасини ичига ютди. Бахтига катталар сўрашмади. Тиллани ўмарган одам Усар кал эканига уларнинг ишончи комил эди.

Меҳмонларга кўзи тушган Усар кал қўлидаги нарсаларни қора йигитга тутқазди-да, улар томон қучоқ очиб кела бошлади. Кўришиб-сўрашиб бўлгач, уйга томон ошиқди.

— Қара, димоғи чоғ-да, иршайгани иршайган,— деди Жовли чапани унинг ортидан.— Тилланнинг кучи зўр... керак бўлса, ўлижга жон бағишлайди.

— Не мақсадда келганимизни эшитса, юраги ёрилиб ўлса керак,— деди тоға.

— Улишга-ку ўлмайди-я, лекин бир энлик эт ташлаши аниқ. И-и, бизга деса ўлиб кетмайдимиз! Тегишимизни олмасдан... бу ҳовлидан чиқиш йўқ,— Жовли чапани шундай дея бирдан сергаз тортди.— Шошма, болани кўриб пинак бузмади-ку, а? Таниши керак эди-ку.

— Тилладан кўзи қамашган чиқар,— деди тоға берарво.

Жовли чапани Саидга ўгирилиб, ҳадиксираб сўради:— Шумиди?

Гуноҳқорона қиёфада дастурмон шокиласини ўйнаб ўтирган бола ердан кўзини узмай, йўқ дея бош чайқайди. Тоға ялон чаққандай бир санчиб тушди.

— Нима?!

Жовли чапани вишиллаганча хунук сўкиди. Чиқмаган жондан умид дегандай боланинг сонидан маҳкам чапгаллади.

— Яхшилаб қара, балки...— деди бўғилиб.

— Йўқ, бу киши эмас.

— Об-бо, эшша-гә!

— Кетдик!— деди тоға зарда билан.

— Утир энди,— Жовли чапани унинг тиззасидан босди.— Кўнглига келиши мумкин.

Улар турли егулик солинган ликопчалар терилган патнис кўтариб келаётган Усар калга бўзрайганча туриб қолишди.

Шу оқшом улар хийла кеч қайтишди.

* * *

Саид нода ортидан хумсизгина сургалиб бораркан, ора-чора Тўлаган овчи минган эшак устидаги хуржунга қараб-қараб қўярди. Дурбицни олдимиқан? Утган са-

фаргидек ташлаб келган бўлса-я. Сўрашга ботинмади. Ёниси, эрталабдан Тўлаган овчининг кайфияти бузуқ: пода йиғиладиган майдонда тўсатдан ўғлининг юзига тарсаки тортиб қолди: ҳи-и, мудрамай ўл, деб.

Овчининг ғазабланганича бор, Товқора ғалати бола, тумшайган кўйи доим мудраб юради. Айтилган гапни тезда аңглай қолмайди. Отасига таъсир қилди шекилли. Бунинг устига, кичкина ўғлининг хархашаси... Нима эмиш, подага борармиш. Уйингда маза қилиб ўтирсанг-чи, нодон, шундай иссиқда дала-даштда пишириб қўйибдими сенга. Агар бугун подага чиқмаганида, Саид тоғаси билан тўйга кетган бўларди.

Охири унинг сабри чидамади. Ерга тикилганча таёғини сургаб бораётган болага яқин борди.

— Товқора, дурбинни олганмисизлар?

Бола бош ирғади. Саид қувониб кетди. Энди қандай бўлмасин, Тўлаган овчининг кўнглини овламоқ керак. У югуриб бориб, четга ўрлаётган эчкиларни изига қайтариб келди. Тўлаган овчи унинг бу иштини маъқуллаб, бош ирғаб қўйди. Бола бундан руҳланиб, иккинчи ёнбошига ўтди.

Пода боши буғдойпояга етганда тепалик устида Олим чиноқ кўринди. Қизиқ, қип-қизил даштнинг нимасини кўриқлар экан у? Чол тепада бир муддат гўдайиб турди-да, сўнг отини қияликдан пастга эндирди, поданинг олдидан кесиб чиқди.

— Ҳорманглар-ов!

— Бор бўлинг!

— Асли ўзинг подачи бўладиган-да, Тўлаганбой,— дея алқашга тушди чол.— Бошқалар бетмайди. Иссиқ уриб кетадигандай камардан чиқмайдилар. Тунов куни Соли дўхтирнинг каттасига камарга тикилмай, лалмига ҳайдасанг бўлмайдами десам, пошул чўрт, дейди. Нима дегани бўлди бу, а, Тўлаганбой?

— Урусчалаб сўкинган чиқар.

— Жўғай, одамди айнитма буйтиб. Биласан ачувим жоман.

— Рости, ўрусчага биздиям тиш ўтмайди, бобой. Ким билади, балки, маъқуллаганидир. Ҳозирги болаларди тушуниш қийин. Бу, ўзингиз нима қип юрибсиз?

— Биздики бир ўрганиш, Тўлаганбой. Кунда бир айланмасак, бир нимани жўғатгандай, гаранг бўп жўраман.— Чол шундай дея қамчи учи билан Саидга имо қилди.— Тунов куни тилла топган боланинг бирови шуми?

— Ҳа, шу.

— Ҳа, жибиган болам-а, овзингдагини олдириб, қара-аб ўтирдингми? Сени ким айтади Бойпўлат чавандозди набираси деби!

— Энди сиз чайнаманг шу гапди!— деди Тўлаган овчи норози бўлиб.— Тунов куни гурунгдаям тергайвериб рангини чиқаришмади, бола бечорани. Энди сиз.. Қўйнинг шу гапларни! Беш вақт намоз ўқийдиган одам-сиз, сизга ярашмайди! Ундан кўра катталарга имон тиланг, инсоф тиланг!

— Хўп-хўп, тувба қилдик,— ўсал бўлганини билдирмасликка тиришди чол.— Подани буғдойпояда уялатмай, Қоровултепани жонлатиб, қирга ҳайданглар, хас-хашак мўл. Фурсат топсам, гурунгга ўтарман.

— Палак томонга ўтсангиз, хуржунга уч-тўртта сап-ча ташлаб қўйинг.

— Хўп.

Қоровултепадан ўтишгач, Тўлаган овчи эшагини туюш-ловлаб, хуржунни елкага ташлади-да, қирга ўрлади.

Саид ботинмайроқ сўради:

— Тўлаган тоға, ҳалиги... дурбинингизни бермай-сизми?

Тўлаган овчи хуржун тубини кавлаштириб, дурбинни олди.

— Ма, фақат эҳтиёт бўл.

Бола дурбинни бўйнига осиб, чап томонга юрди. Дўнгга чиқиб, кўзига тўғрилади. Бошда ҳамма нарса юмалоқ ойначада сакраб кетаверди, кейин бирдан тинчлик ва турғунлик касб этди. У илк бор кўраётгандек, манзарага маҳлиё термулиб қолди. Тўлаган овчи шундоққина қўл етадиган масофада юқорилаб борарди. Бола дурбинни пастга қаратди. Товқора каттакон харсанг устида тиззаларини қучиб ўтирарди. Қўйиб берса, кечгача шу тарзда ўтириши мумкин. Аммо эчкилар тинчлик бериб бўпти. Ана у эринибгина ўрнидан қўзғалди, таёгини силкитди. Сўкинди. Югурнишга ҳафсаласи келмай, ердан тош олди. Бироқ, эчки зоти айёр, кимнинг қанақалигини хатти-ҳаракатига қараб биледи. Ҳозир ҳам улар Товқоранинг дўқ-пўписасига парво қилмай, пастга эна бошлашди. Бир дўнг ошса бўлди, кейин уларнинг чангини ҳам тутиб бўлмайди. Сўнг кечқурун қиёматни кўринг — мол эгалари нақ гирибонингдан олишади. Утган сафар шундай бўлган. Абрай қирриқнинг эчкилари қўшни қишлоқ подаларига қўшилиб кетган экан, жазавага тушиб, бутун қишлоқни бошига,

кўтарди. Аввалбошда отасига ёпишди. Ота юмшоқ одам, нима қиларини билмай, гаранг бўлиб турганида, уйдан Тўлаган овчи чиқиб қолди. Чиқмай иложи ҳам йўқ эди, барибир, Абрай қирриқ эшик қоқиб борган бўларди. Абрай қирриқ отасини қўйиб, унга осилганди, Тўлаган овчи белидан тутиб, даст кўтариб ерга урди...

Бундай кезларда бола жуда ҳайратланади. Катталар жанжални бунча яхши кўришади-я? Унга қолса, битта эчкини деб ҳеч ҳам уришмаган бўларди. Мана шундай пайтларда тоғаси кўзига яхши кўриниб кетади. «Гёмнота», дейди тоғаси кўрсаткич бармоғини чеккасида айлантириб. Бола нотаниш бу сўзнинг маъносини англаб етмаса-да, тоғаси нимага шаъма қилаётганини фаҳмлайди. Аммо шундай одам аллақандай тингаларни деб Абрай қирриқдан баттар аҳволга тушиб ўтирибди-я! Кечагача боланинг кўнгли мана шундай нохуш кайфиятда эди, ҳатто тоғаси кўзига анча жўн ва бачкана кўриниб кетди. Бироқ кечаги суҳбатдан сўнг тоғасига муносабати яна ўзгарди. Тиллаларнинг қўлидан кетганига илк бор қаттиқ ачинди. Тилла топсам ҳаммасини тоғамга бераман деб, баъзи бир чолдеворларни кўз остига олиб қўйди.

Саид қўйига ўрлаётган молларни изига қайтариб, яна қўлига дурбинни олди. Кўзига тутишдан олдин атрофга бир сира кўз югуртириб чиқди. Манзара маънос, юрак сиқилади. Тоғаси билан сурат ишлагани чиққан кезлари бунақа туюлмасди, о-о нақадар гўзал, дерди тоғаси. Ҳозир эса ҳеч бир гўзаллик сезмаяпти. Бола дурбинни қишлоқ томонга тўғрилади. Тупроқ йўлни чангитиб бораётган болаларни кўрди. Тўда бошида Акбар чаққон. Ҳойнаҳой, полизни кўзлашган. Уларга боланинг ҳаваси келди, гўё бутун умри пода ортида ўтаётгандек хўрсинди. Агар иложини топса, ҳозироқ уларга бориб қўшилган бўларди. Оғзида тарвузнинг таъминини туйиб, ширин тамшанади. Дунёда ўғирлик тарвудан ширин йўқ. Айниқса, пушталар оралаб эмаклаб, тарвудан таъминга нима етсин. Қуёш тафтида қизиган тарвудга кўлинг теккан сайин ёқимли ҳисдан танинг яйрайди, тарвудни ўша заҳотиёқ ёриб егинг келаверади. Узоқда қорайиб турган канадан кўз узиб-узмай изингга қайтаркансан, ўзингни қаҳрамондек ҳис қиласан. Танлаган тарвуднинг қизил чиқса, қувончдан бошинг кўкка етади. Хом чиқса, кулги бўласан, лекин қуруқ қолмайсан — болалар бунақа пайтда фавқулодда саҳийлашиб, топга-

нини ўртада баҳам кўришади. Кейин кимнингдир узуми пишган боғ кўз остига олинади...

Тушга яқин подани катта қирга, Қирқбулоқ томонга ҳайдашди. Қирқбулоқда биргина булоқ қолган. Тошлар орасидан сизиб чиққан сув қамишзор оралаб бориб, қўйидаги чоғроққина кўлга қўйилади. Кўлнинг нариги томони қирга туташ, бериги тарафи подаётоқ.

Тўлаган овчининг ошиққанича бор экан, пода ётоқлаб улгурмай, пастдан қўшни қишлоқ моллари кўринди. Подачилар подаётоқнинг бандлигини кўришиб, нойлож изига қайрилишди. Шўркўлгача камида уч чақирим, бояқишлар роса қийналадиган бўлишди.

— Тагин болалар...— деди Тўлаган овчи тутақиб.— Нима бало, катталарга қиргин келганми?! Одамларда тирноқча инсоф қолмади-я!

Худди шу гапни бобоси айтгучи эди. Қишлоқда подачи йўқлигидан нолиб қўярди. Одамлар подачиликдан ор қиладиган бўп қолди, тавба, дерди.

Бир куни бобоси кимнингдир маслаҳат ошидан хуноби ошиб келди. Ота эндигина ишдан қайтган, жиққа хўл пайтавасини этиги қўнжигача чирмаб, оёқларини печкага тоблаб ўтирар эди.

— Одамларда диёнат қолмади,— деди бобо чўнтагидан насковоини чиқариб. Кейин воқеани бир бошдан сўзлай кетди.— Маслаҳатда подачи танлови бўлди. Хабаринг бор, Ҳожи эпсиз чиқди. Барот махсум Нормат пиёни подачиликка раво кўриб ўтирибди.

— Нима бўпти?— деди отаси елка қисиб.— Ҳарна элга нафи тегади. Кўчада ичиб, сасиб юргунча бир ишнинг бошини тутгани маъқул-да.

— Нима бўптинг нимаси?!— Чолнинг баттар жаҳли чиқди.— Қалланг яримтами дейман сен болани! Нормат пиёни элнинг назаридан қолган одам. Одам сиёҳи йўқ мардум подачиликка раво кўриладими?

Хуллас, чолнинг башорати тўғри чиқди, подачиликдан обрў кетди. Қишлоқда подамавбат жорий этилди.

Тушликдан сўнг Тўлаган овчи тол тагини тозаладида, ҳуржунни тўшаб, уйқуга чўзилди. Товқора нон кашаб турган жойида секин пинакка кета қолди. Саид аста ўрнидан қўзғолиб, қўлига дурбинни олди. Кўл ёқалаб бориб, ёлғизоёқ сўқмоқдан катта қир тепасига кўтарилиди. Бу қирга биринчи бор чиқиши эди, оламнинг кенглигидан ҳайратда қолди. Қишлоқдан туриб қаралган дотор яқиндай, шундоққина қирнинг ортида турганд.

эди. Буни қарангки, тоғ жуда олисда, ўртада бир талай қирлар мингашиб ётарди.

Бола дурбинни кўзига олиб борди. Тоғлар қўл узатса етадиган масофада яқин келди. Саид беихтиёр бир печа одим олға юрди. Эҳ, ихтиёри ўзида бўлгандами, бу ерда бир дақиқа ҳам турмасди. Адашиб-улоқиб кетсаям майли эди. Тоғларни ўз кўзи билан кўрар, янги йил арафасида давра эркасига айланадиган арчаларни ўз қўллари билан тутиб, силаб-сийпаган бўлар эди.

Ҳозир шартта жўнаб қолса-яй?

Йўқ, кейин чатоғи чиқади.

Бу ҳолни у бир бор бошдан кечирган. Ушанда ё тўрт, ё беш ёшда эди. Қишлоқ четидаги боғчага қатнарди. Боғча ҳовлиси пахта даласига туташ, пайкал адоғида мўъжаз бир бино оқариб турарди. Боланинг назарида бинонинг орти ернинг чеккаси эди. Ернинг четига бориб, пастга — улкан сувликка назар солмоқни у жуда-жуда орзу қиларди. Бир гал ер қимирлаганда, момоси уни бағрига тортиб, бу ҳодисани шундай изоҳлаганди: «Улкан сувда балиқ, балиқ устида ҳўкиз, ҳўкизди шохлари устида жер туради. Жер деганлари ўзимиз ош жейдиган товоқлай тайпоқ бир нарса. Ҳўкиз шохларига дам берганда жер силкинади...» Мактабда глобусни кўргачгина фикри ўзгарди. Лекин бир жумбоқ уни мудом ўйлатиб келарди. Ер шар шаклида экан, нега унда денгиз ва дарё сувлари тўкилиб кетмайди? Аммо унинг саволи доим жавобсиз қолаверади, юқори синфга ўтсанг, билиб олаверасан, дейди муаллим. Тоғаси бутун олам тортилиш қонунияти ҳақида алланималар тушунтиргандай бўлади-ю, лекин бола борлиқдаги жамики нарса ўзи қўлидан қўймай ўйнаб юрадиган оҳанграболардек бири-бирига тортилишини ҳеч тасаввурига сиғдиролмайди... Кисқаси, ўшанда у боғча опасининг кўзини шамғалат қилиб, тор сўқмоқдан бино сари югурди. Бино томига қўниб турган қирмизи офтобни тутиб кўриш мумкиндек эди.

Югуриб бориб нимани кўрди денг. Бино ортида, пастликда катта қишлоқ ястаниб ётарди. Қишлоқ чеккасидаги ялангликда пода кутгани чиққан болалар ўйнаб юришарди. Бола ҳайратдан донг қотди. Оламда ўз қишлоқларидан бўлак қишлоқ борлигини, унда худди ўзлари сингари одамлар яшашини ҳаёлига келтирмаганди. Энди ернинг чети олислашган, алдамчи қуёш эса жуда зоқда эди. У қизиқсиниб, нишабликдан пастга энди. Шартта арнқ устига ташланган яккачўпдан ўтиб, бирин-

чи ҳовли қаршисидан чиқди. Ҳовли деворсиз, супада чувак юзли чол ёнбошлаб ётар эди.

— И, кимди боласи бу? — деди чол. — Содиқникими?

Учоқ бошида куйманиб юрган кампир болага бир муддат тикилиб турди-да, уй томонга қараб овоз берди.

— Ойсулув, бунда чиқ.

Эшикда қорачадан келган лобар қиз кўринди.

— Манави кимди боласи? Майрамники бўлса, уйига обор, шўрлик қидириб жургандир.

— Унинг боласига ўхшамайди, — қиз боланинг қошига келиб чўккалади.

— Кимди ули бўласан, айланай? Бу ерга қаердан кеп қолдинг?

Бола қўли билан келган томонга ишора қилди.

— Вой, ўлмасам, Яккатомдан кепти-ку бу.

Болага ажабсиниб тикилиб турган чол болишдан тирсагини узиб, супа лабидаги тарвузлардан бирини қўлига олди.

— Эби, меҳмон кеп қопти-ку. Қани-қани, супага чиқ, меҳмон бола.

Бола чолнинг қаватига чўкди.

— Қани энди, меҳмон болам, тўрт оғизгина гурун-дан беринг. — Чол жилмайиб, унинг бошини силади. — Кимди ули бўласан?

— Отамди.

— Отангди оти бордир? Нима оти?

— Отам.

Кулишадилар.

— Энангди оти нима? — деб сўради қиз кулгисини базўр ютуб.

— Энам.

Таомдан сўнг, чол уни эшакка мингаштириб, эран-қаран йўлга чиққанида, вақт хийла кеч бўлиб қолганди.

Уйда нақ қиёматнинг устидан чиқдилар: ҳовли тўла одам, кимдир хўнг-хўнг йиғлаётган энасининг бошида парвона, кимдир момоси билан андармон, яна кимдир боланинг тўсатдан ғойиб бўлишини ўзича шарҳлаб, бошқаларни ҳам шунга ишонтиришга уринар, бир четда эса ҳозиргина дарё бўйидан қайтган йигитлар хомуш туришар эди. Ҳафта бурун ўйинқароқ бир бола сувга чўкиб ўлганидан бери одамлар юрак олдириб қўйишган, хаёлан Саидга ҳам аллақачон кафан бичиб қўйишган бўлишса-да, аммо уни сўзда эътироф этмоққа бирор кимса журъат этолмас эди.

Уларни биринчи бўлиб дарвоза ёнида турган б

лар кўришди. Ҳовли бирпасда тўс-тўполон бўлиб кетди. Отаси азбаройи қувонганидан боқувдаги тўқлисини буғизлади. Боз устига, чол бобосига ошна чиқиб қолди. Гурунг ярим тунга қадар давом этди. Уша кунн Тўлаган овчи тоғли бир қишлоқдан бола олиб қочган кўнғир айиқ воқеасини ҳикоя қилиб берди. Хуллас, ҳамма шод, фақат болагина хафа эди. Ахир хафа бўлмай бўладими, дунёнинг нақадар кенглигини кашф этганидан ҳануз юраги тошиб ўтирса-ю, эшитадиган қулоқ топилмаса. Кейинчалик ўша қишлоқ ортида яна кўплаб қишлоқлар, улардан нарида эса шаҳар борлигини бир сафар отаси билан район марказига тушгандагина билиб олди.

Бола ҳозир ҳам ич-ичидан хуруж қилиб келаётган «дайдиш» истагини базўр тийиб турарди. Ўзига қолса, чопқидлаб кетиши муқаррар эди. Қани энди, тушига оппоқ булутлар бош қўйган анови қорли чўққига юғуриб чиқса-ю ундан нарида нималар борлигини ўз кўзи билан кўрса. Айтишларича, тоғнинг ортида яна тоғлар бормиш. Саид бу гапга ишонмайди. Унингча дунёда битта тоғ бор, у ҳам бўлса мана шу. Бир вақтлар оқ бино орти қанчалик сирли кўринган бўлса, айни дамда тоғ ҳам шунчалик сирли туюлмоқда эди.

Бола тоғу тошларни кўзи толгунча томоша қилди. Сўнг бирдан пода эсига тушиб, ортига ўтирилди. Кафтини пешонасига қўйиб пастга тикилди. Чет-четда хас чимдиб юрган уч-тўрт эчкини демаса, пода тинч ётарди. Саид яна кўзига дурбинни тўғрилади. Боя пайқамаган экан, бир сурув эчки сой ичи билан палак томонга кетиб борарди. У дурбинни маҳкам тутганча пастга отилди. Сурувни қувиб ўтиб, олдинда кетаётган каттакон ола эчкининг биқинига тош билан боплаб туширди. Кейин сўкинганча қўлларини силкиди. Сурув гурра изига қайрилди. Тош текканда ғалати маъраб юборган ола эчки икки-уч одим ҳатламай, муккасидан қулади. Туришга уринмадиям.

Бола кўрқувдан музлаб кетди.

— Ча-а! — деди жонҳолатда жунидан тортқилаб.

Эчки оёқ силкиб турмоқда интилди-ю, лекин ҳоли келмай яна гуппа қулади. Ожизгина маъради.

Саид ранг-қути ўчиб, подаётоқ томон ўқдай югурди. Эндигина иккинчи ёнбошига ағдарилган Тўлаган овчи унинг шарпасини сезиб, бошини кўтарди ва боланинг ажоҳатини кўриб, капалағи учиб кетди.

— Нима... нима гап?

III. Уляпти... эчки уляпти!

— Оббо, фалокат-эй! — Тўлаган овчи этигши яланг кийиб, унинг изидан югурди. — Нима бўптикан деб ўйлабман. Нима қилди? Урдингми?

Эчки оёқлаб кетганини Саид узоқдан кўрди.

— Ия, туриб кетибди-ку, — деди қувонишиниям, ҳайрон бўлишиниям билмай.

— Нима қилувдинг? — Тўлаган овчи тўхтаб, ҳузур қилиб керишди. Офтобга қараб вақтни чамалади. — Негача индамайсан? Гапир!

— Тош билан... — деди гўлдираб бола.

— Ичига урибсан-да, полвон. Бунақа қўли югурик бўма. Ия, дурбин қани?

Бола эчки йиқилган жойдан дурбинни олиб қайтди. Тўлаган овчи чалопга тутинган эди, бошини кўтармай, хуржунга ишора қилди.

— Жойига сопқўй.

Саид ноилж хуржундан филофни чиқарди. Булоқдан юзини ювиб қайтаётган Товқора унинг қўлидан филофни юлқиб олди-да, унга дурбинни солиб, хуржунга тикиб қўйди. Отаси ҳуда-беҳуда мақтайвергани учун у Саидни жинидан ёмон кўрарди.

Бола дурбинсиз зерика бошлади. Устига устак, атроф шу қадар заъфарон эдики, юрак тарс ёрилай дерди.

У қирдан бурун шаклида туртиб чиққан дўнгликка кўтариларкан, кўзларини қисиб, аёвсиз қиздираётган қуёшга норози қараб қўйди. Назарида, офтоб михланган — жойидан жилай демасди, пастда ёйилган пода эса у турган ерда кафтдагидек кўзга ташланиб турар эди. Қир бетига бошига белбоғини ташлаб ўтирган Тўлаган овчи унга қўл силкиб қўйди, боласи тушмагур хўп ақлли-да, деб кўнглидан ўтказди-ёв.

Саид тимирскиланиб юриб, чала нураган тошўчоққа дуч келди. Қизиқсиниб тўхтади. Нимасидир танишдай кўринди. Кўзи сал наридаги кулранг товатошга тушгачгина, ўчоқни бир вақтлар тоғаси иккиси қурганини хотирлади. Юраги алланечук ҳапқириб, беихтиёр хаёлга берилди.

Бола у пайтлари мактабга қатнамасди. Бобо — тирик, момо — тирик, қўш ҳовлида чуғурлашиб яшардилар. Айни баҳор кунларидан бирида тоға шаҳардан қайтди-да, хуржунга ул-бул жойлаб.

— Юр, далага кетдик, — деб қолди.

— Ия, даштга чиқиб овқат еймизми? — дея ҳайрон бўлди бола.

— Ҳа-да. Даштнинг гаштига нима етсан, — деди то-

ға хуржунни эшакка ортиб, мольбертни елкасига осаркан. — Юравер, маза қилиб келасан. Қўзиқорин-пўзиқорин учраб қолса, тагин соз. Ҳеч бўлмаса, исмалоқ те-риб келарсан, онанг сомса ёпиб беради.

Тоғанинг хатти-ҳаракатларини анчайин кузатиб ўтир-ган бобо у қумғонга қўл чўзганда, чидаб туролмади.

— Одам боласига жарашадиган ишни қисанг-чи, хум-пар, — деди койиниб. — Даштда нон чайнаб ўтирганинг-ни кўрган нима дейди.

— Даштга фақат нон чайнагани чиқаётганимиз йўқ, ота, — Тоға кулди. — Сурат ишлаймиз...

— Расм чизсанг-ку майли-я, лекин қумғонинг ни-маси?

— Чой-пой қайнатамиз.

— Чой қайнатармиш, — чол шундай дея қаватида урчуқ йиғириб ўтирган кампирга юзланди. — Эшитдинг-ми гапини? Бунинг янги қилиқ чиқарибдими? Нима, уй-дан илон чиққанми? Сен тенгилар икки-уч боланинг ота-си. Уқишни битирай дединг, хўп дедик, пича ишлай де-динг, бунгаям хўп дедик. Токай юрасан саланглаб?... Бас, оёғини чатиш керак буни. Ҳаракатингни қил, кам-пир.

— Менам шунинг ўйидаман, чол, — дея уни қувват-лади кампир. — Лекин бунингизга қиз тўғрисида бир-овуз гапириб бўлмайди, осмонга сапчигани-сапчиган. Ўзингиз айбдор, эркалатиб жубаргансиз.

— Бачалигида раъйига қараган бўсам қарагандир-ман. — Чолнинг қовоғи осилиб, кампирига хўмрайиб қа-ради. — Ҳозир... Ҳов-в, қани, тушир хуржунни! Энанг ким — Сожида сариғ, отанг ким — тавони жориг... Қил-ган ишингни қара! Тушир хуржунди!

Ўзининг мақолга тиркалганидан ранжиган кампир-енг ҳимариб жанжалга киришган ҳам эдики, ҳайтовур болани онаси вақтида орага тушди.

— Энажон, вой, сиз эшитмабсиз, — деди шўхчанлик билан. — Ойша кушночди Бибигули бор-ку, ўша қизми-сан қиз бўпти-да ўзиям. Кеча магазинди олдида кўриб қолдим. Қурмағур, оқи оққа, қизили қизилга ажраб, би-рам қиз бўптики, кўрган кўзнинг суқи киради. Тагин эс-хўшлилигини айтмайсизми. Эна, сизга айтсам, яхши қиз узоқ турмайди, тезроқ ҳаракатингизни қилинг...

Опасининг бу гаплари тоғага зўр баҳона бўлди.

— Гапирмаган сиз қолувдингиз, — деди тўрсайиб. — Уша мақтаган қизингизни яхши биламиз. Оми, ўқима-ган. Унингиз бир этак бола туғиб беришдан бошқаси-

га ярамайди. Қолаверса, ҳалитдан олахуржунни бўйинга осиб аҳмоқманми?! — Тоға сўнги гапини алоҳида таъкидлади. — Қолаверса, эсли-хушли одам ўз жигарининг оёғидан чалмайди.

— Вой, ким оёғингдан чалапти? — деди опа ҳайрон бўлиб.

— Ҳа, ҳа, айнан сиз оёғимдан чалишга ҳаракат қилясиз, — деди тоға баттар авжига миниб. — Лекин овра бўласиз. Мен ижод кишисиман! Менга бўйинтуруқ эмас, эркинлик зарур! Эркинлик!

Бу хил гапларни умрида эшитмаган чол ҳанг-манг бўлиб қолди. Охири у қўл силтади:

— Ҳай, бор, ишингдан қолма. Худо ўзингга инсоф берсин. Ишқилиб, бирортасининг этагини тутиб, шаҳарда улоқиб кетмасанг бўлди.

— Бобоси тўғри башорат қилган экан, орадан уч-тўрт ой ўтмай, чолу кампир қиз кўргани шаҳарга бориб келишди. Бир ойдан сўнг қишлоқда катта тўй бўлди. Келин-куёв ўн кунча туриб қайтиб кетгач, бобо алам билан тиззасига шапатилади: «Тамом, жигитти қўлдан чиқардик!» Чолнинг кўзларида ёш кўрган Саид бир гал унинг гапларини тоғага айтганди, у қатъий ишонч ила шундай деди: «Уларга қолса, уйдан кўчага чиқмасам. Яхшилик қиламан деб, ёмонлик қилишини билишмайди. Бу хил шартлар рассомни ўлдиради-ку. Рассом ўз камолоти учун нафақат туғилиб ўсган юртидан, керак бўлса, ўзлигидан ҳам воз кечади. Тушундингми, жиян?»

Ушанда уйдагиларни гап билан миҳлаб, кўчага чиқишлари заҳоти, тасодифни қарангки, Бибигулга дуч келдилар. Тоғадан уялдими, қиз текис ерда қоқилиб кетди. Қоқилгандай «чиройли» қоқилди. Тоға ишшайди: «Кандидатурани қаранглар, юришнйам эплаёлмайди-ку».

Уша куни қирда кечгача қолиб кетишди. Чой-чойда, нон-нонда қолиб, тоға кун бўйи расм ишлади. Теваракатроф ям-яшил, ҳозир пода ёйилиб юрган пастлик қипқизил қизғалдоқзор. Товқора мудраб ўтирган бетда кимнингдир асалари қутилари... ҳамма-ҳаммаси суратга кўчган эди. Тоға алланечук ошиқиб, завқланиб ишларди...

От дупурини эшитиб, боланинг хаёли бўлинди. Бошини кўтариб, дўнг ёқалаб келаётган Олим чиноқни кўрди. Чол от бошини тўлаган овчи томон бураркан, болага кўзи тушиб, хуржундан каттакон қовун чиқарди.

— Ов, тиллатопар болам, ма.

Саид қовунни қўлига олиб, товатош ёнига борди. Тош устини наридан-бери тозалаб, қовунни ёрди. Қовун ҳали шира бойлаб улгурмаган бўлса-да, мазали эди. Тиреагидан сувини оқизиб, пок-покиза туширди. Пучоғини молларга берди. Кейин қуйига энган эчкиларни изига қайтариб, пода оралаб қирга ўрлади. Ҳамсуҳбат топилганидан қувониб, гурунгни қиздираётган Тўлаган овчи унинг ниятини фаҳмлаб, ёнида ётган хуржундан дурбинни олди.

— Ма. Боягидай ҳар жойда тушириб қолдирма.

Бола севинчи ичига сиғмай, улоқчадай ирғишлаб жойига қайтди. Товатошга чўкиб, кўзига дурбинни тўғрилади... У энди ортиқ зерикмай қўйди.

Ниҳоят орзиқиб кутилган пайт келди. Қуёш ботишига бир терак бўйи қолганда катталарнинг гапи тугаб, Тўлаган овчи ўрнидан қўзғалди. Қўзачадаги ортган сувни тўкиб ташлаб, уни хуржунга солди. Олим чиноқ отига миниб далами томон кетди.

Тўлаган овчи таёғини белига қўндаланг қўйиб, поданинг олдига тушди. Изидан сигирлар юрди. Қир бетига сочилган қўй-эчкиларни йиғиш болаларнинг зиммасида эди. Саид югуриб-елиб, уларни пастга эндирааркан, бирдан ёёғи остида ер ўпирилиб, у чуқурга юмалаб тушди. Бу ҳодиса шу даражада тез содир бўлдики, у бақиринишга улгуролмади. Жон ҳаллида юқорига тирмашаркан, гира-шира ёруғликда, сўнгги лаҳзада кунчиқиш томонга қўзилган тор йўлакни, йўлак ўртасида Тўлаган овчининг ҳовлисидаги хумга ўхшаш нимадир хўмпайиб турганини илғагандай бўлди. Миясига чақмоқ янглиғ кеча дарё бўйидаги гурунгда тилга олинган Самандарбойнинг тилла тўла хуми ўтди. Қизиқиш устун келиб, бир хаёли уни пайпаслаб кўрмоқчи ҳам бўлди. Бироқ юраги дов бермади, назарида «хум» ортида нимадир мўралаб тургандай туюлди. Мушукдай сапчиб ташқарига чиқди. Юраги тошиб, Тўлаган овчини чақирмоқчи бўлди, тағин фикрдан қайтди — қизганди. Шу тобда қаноти бўлса, тоғасининг ёнига учар эди. Аммо иложи қанча.

* * *

Саид эшикдан кирасолиб ҳовлига кўз югуртирди. Тоғаси мўринмас, отаси сунада ёлғиз сабзи тўғраб ўтирар эди.

— Тоғам қани? — деди бола.

— Ҳали қайтмади, — отаси шундай дея қўра эшигида тўпланиб турган молларга ишора қилди. — Уларни жой-жойига қантар. Токнинг тагида икки бора ўт бор, бир боғини бузиб, бир тутамдан ташлаб чиқ. Қўйларга кесак беришни унутма.

Қўрадаги ишларни саранжомлаб бўлиб, эшикда энасига рўпарў келди.

— Подачи боламдан айланай, — алқай кетди у. — Узимни подачи болагинамдан! Вой, қовоқларингни сени! Нима, чарчадингми, жоним?

Энасининг эркалашларидан кўнгли андак таскин топган бола ариқда ювинаяб, супа лабига чўкди. Отасига синчков тирилди. Айтсаммикан-йўқми? Отанинг кўзи пичоқда, қўйи лабини сал қимтиганча ғиртиллатиб сабзи тўғрарди. Унинг авзойига қараб туриб, айнади. Узалиб дастурхондан сабзи олди.

— Хотин, — деди отаси бошини кўтармай. — Бунингга бир нима бер. Ҳадемай кинога чопади. Оч кетмасин.

— Вой, кино келдими?! — Бола ирғишлаб, сабзидан каттароқ тишлади.

— Йўлда Тўлаган тоғангникига кириб ўт, — деди ота ўша бепарво оҳангда. — Уйда ош бўляпти, ҳаялламай ўтаркансиз дегин.

— Тайинладим, — деди энаси боланинг олдига ярим пиёла қаймоқ қўяркан, энасиси қотиброқ.

— Яхши қипсан. Зиғир мойдан мўлроқ сол.

— Оқмоям тешиб чиқмайди.

— Гапни чуватма.

Пода боқилган кунлари Тўлаган овчининг иззатига уйда зиғир ёғдан палов, ё бўлмаса сергўшт, сердумба шўрва пиширилади. Сабаби отасининг оёғида боди бор, подага ярамайди. Шу ваздан поданавбат кунлари оқшом Тўлаган овчини яхшилаб меҳмон қилади. Бунинг устига, унинг гурунгини севади.

Бола овқатни чала-чулпа ютиб кўчага отилди. Дарвозага етмай изига қайрилди. Ҳовли ўртасида турган машинанинг сиртини сийпалаб ўтиб, омбортомга кирди. Курсини олиб чиқди. Уш оямоққа ўзини ҳақли деб билди. Ахир хазина топган одамга ҳамма нарса мумкин-да.

У жўралари, айниқса, Зокирнинг кўзини ўйнатиб, ялк маротаба курсида ўтириб кино томоша қилди.

Кинодан қайтганда, отаси Тўлаган овчи билан ҳануз гурунглашиб ўтирган экан. Бола тоғасини кута-кута ухлаб қолди.

Болани кун ёйилганда уйғотишди. Пода боққан куннинг эртасига истаганча ухлашга ҳақли эди. Шу боис юз-кўзини силаётган энасининг қўлини итариб ташлаб, кўрпани бошига тортди. Бироқ энасининг қайноқ, дағал кафти кўрпа остидан ориқ елкаларини қидириб топди. Силаб-сийпай бошлади. Аммо бу ҳузурбахш дақиқалар жуда саноқли, талтайиб ётаверса, туйқусдан омбирдай узиб олиши тайин. Энаси серюмуш аёл — эркалаши бир дақиқадан нарига ўтмайди. Яхшиси, иззати борида тура қолгани маъқул. Бола кўрпани иддао билан тепиб ташлади, кўзига тушган офтобдан ижирғаниб, иккинчи ёнбошига ағдарилди. Қаватида келиштириб хурак отаётган тоғасини кўрди. Қачон қайтди экан? Шунда бирдан ғор эсига тушди. Сапчиб турди. Энаси узоқлашиши билан тоғасини турткилай кетди. Тоға ғалати тамшаниб кўзларини зўрға очди. Оғзидан уфурган қўланса ҳиддан боланинг кўнгли ағдарилаёзди.

— Тоға! Тоға дейман! — турткиларди боланинг юраги тошгандан-тошиб. — Туринг! Туринг дейман! Самандарбойнинг тилласини топдим. Кўп, жуда кўп. Бир хум...

Тоға пашша кўригандай қўлини тўлғади. Кейин бирдан ҳушёр тортди.

— Нима?

Бола узуқ-юлуқ тушинтираркан, тоға ирғиб ўрнидан турди. Апил-тапил кийиндию фонаринг борми, белкуракни олвол, деди. Сўнг машинага ўтирди.

Энаси, қўлида қаймоқ тўла коса, ошхона эшигида анқайганча қолаверди.

Қоровултепадан айланиб ўтишлари билан қир бетида қорайиб турган «туйнук» ни узоқдан кўрдилар. Тоға тезликни оширди. Аммо машина баландга тирмаша олмай, ярим йўлда қолди.

— Точна! — деди тоға машинадан ошиғич чиқаркан, «туйнук» дан кўз узмай. — Мана бунни омад деса бўлади! Оббо, Самандарбой, зап жойни топган экан-да ўзиям. Минг йил ётиб ўйласанг-да, хаёлингга келмайди бу ерда хазина борлиги. Лекин бу ҳақда бировга... а? Ну маладес!

Тоға «туйнук» оғзини наридан-бери кенгайтириб, белкуракни тик тутганча пастга сакради. Қетидан Саид тушди. Димоғига зах ҳиди урилди. Чироқ ёруғида кеча

хум хаёл қилгани шифтдан ўприлиб тушган тупроқ уюми эканини кўриб, ҳафсаласи бир бўлди.

— Хум деганинг шуми? — деб сўради тоға тупроқ уюмига белкурак учини санчиб. Кейин ғор деворларини ёритиб, умидвор оҳангда деди: — Табиий эмас, қазилган. Қетмон изларини кўряпсанми? Демак... бу ерда бир гап бор. Бекорга қазиб бировга зарил кептими. Самандарбой бутун мол-дунёсини кўмган бўлса-я ҳали?!

Тоға бир оз энгашиб йўлак бўйлаб юрди. Тахминан ўн беш одимлардан сўнг, ғор тубига етдилар. Шифт ўприлиб йўлак беркилиб қолган эди. Аммо улар кутган хум ҳеч қаерда кўринмасди. Фақат ҳар ер ҳар ерда қабрга ўхшаш тепачалар дўмпайиб турибди. Тоға бошида шу тепачаларга умид тикди. Қўлидаги фонарни Саидга тутқазиб, биринчи учраганини кавлаштира бошлади. Салдан кейин белкурак учи нимагадир тик этиб тегди. Тоға тиззалаб тупроқни титкилай кетди. Қўлига илинган аллақандай темир бўлагини ёруққа солиб кўраркан, кетмон синиғи, айтдим-ку бу ерда бир нима бор, деди.

Ташқарида туёқ товуши эшитилганда, тоға терга тушиб, тепачани йиқитиб бўлган эди. Ишдан тўхтаб, қулоқларини динг қилди. Туёқ товушлари тобора яқинлашмоқда эди.

— Оббо, шу етмай турувди, — Тоға хунук сўкинди. — Аста бориб қара-чи, ким экан. Сездириб қўйма тагин.

Саид туйнукка етмай, туёқ товушлари бирдан тинди. От пишқириви эшитилди. Туйнук хийла тепада, бола ҳарчанд уринса-да, бўйи етмади. Қизиқ, кеча қандоқ чиқди экан? Бир сакрашдаёқ ўзини ташқарида кўрган эди-ку. Энди ноилож чироқ ёруғида тупроқ титкилаётган тоғасига юзланди.

— Бўйим етмаяпти, тоға, — деди гуноҳкорона.

Тоға ташқарига мўралаб, ўн-ўн беш одим нарида гоҳ пастдаги машинага, гоҳ туйнукка ҳайрон боқиб турган Олим чиноқни кўрди. У туйнукдан бош кўтариши билан от ҳуркиб кетиб, чол учиб тушай деди.

— Эби, Нусратвоймисан? Нима қип журибсан бу жерда?

Тоға энгил-бошини қоқа-қоқа, қаншари остидан унга ўқрайиб қаради.

— Томоша, — деди тўнғиллаб.

— Нимаси томоша экан бунини? Тупроқ босиб қоса, кўрардинг томошангди. Қап-катта жигит, қип журган ишингди қара-я.

Чолнинг отдан тушганини кўриб, тоғанинг энсаси қотди. Чол энди роса эзмаланади. Қулоғини қоқиб қўлига берса ҳам керак.

Бу орада туйнук тепасига бориб, ичкарига кўз ташлади.

— Э, тағин биров бор шекилли? — деди ҳайрати ошиб.— Э, ана, тиллатопар бола-ку,— чол ҳеҳелаб кулди.— Сен бола жуда тилла топқич чиқиб қолдинг-ку, а? Тағин Самандарбойнинг хазнасини қидириб журган бўма? — у қамчисини узатди.— Ушла. Маҳкам ушла. Ҳа, барақалла.— Болани ёрдан чиқаргач, жиддий сўради.— Узи бу жерда нима қиляпсизлар?

— Тулки овляяпмиз,— деди тоға киприк узмай.

— Бе, саратон чилласида даштда тулки нима қилсин. Улар ҳозир тов тарафларга кетган-ку. Айтганча, ҳозир тулки овлаш мумкинмас.

— Бизга мумкин,— деди тоға чолнинг гурунглашмоқ тарадуида жойлашиб ўтирганидан баттар гаши келиб.

— Нима, сени шохинг борми?

— Битта боласини тутиб кетсамми девдим.

— Тулки одамга эл бўмайди,— деди чол тоғанинг эрмакляётганини пайқамай.

— Мен уни махсус мактабда ўқитаман.

— Жўғай, тулкиниям мактаби бўладими? — ҳайратдан чолнинг қошлари керилди.— Ё мени мазах қиляпсанми?

— Мазахи нимаси. Ҳозир ҳамма нарсанинг мактаби бор. Ҳатто фаҳм-фаросатнинг ҳам...

— Унда сен бу жерда бекорга ўралашма. Қизилжарга эн. Икки-уч жерда инини кўргандай бўвдим. Бирини тут-да, бир амаллаб изингди жўғат. Жўғасам, боласини қидириб келабериб, товуқларга кун бермайди. Хумпарлар жуда жомон келади. Бола ҳаммага азиз-да. Ҳов бирда...

— Қизилжарда нима қиламан? — Тоға чолнинг гапини бўлди.— Бизга шу ер маъқул. Сиз келмаганда алдақачон бирини тутган бўлардим. Мана кўрасиз, сиз кетишингиз билан биттасини тутиб оламан.

— Жўғай,— чол туйнукка шубҳа билан тикилди.— Жоввойи жондор жоввойи жерни хуш кўради. Одам кўли теккан жерни макон тутмайди у. Одам исидан...— У туйнукдан кўз узиб, тоғага синовчан қаради.— Тулки дейсан, ёр жақинда очилганга ўхшайди-ку. Илгари ҳеч кўзим тушмаган. Кечаям кўрмаганман. Ўрариқди очилишини кутиб журган аҳмоқ тулки бор экан-да сен-

га. Ҳалиям бўса, Қизилжарга жўна. Бахтинг човиб бит-га-яримтасини тутиб олсанг, зора.

— Ғорариқ? — Тоға сергак тортди. — Қанақа Ғорариқ ҳақида гапиряпсиз?

— Мана шу Ғорариқни айтяпман-да, — чол сийрак киприкларини пирпиратиб, ерга кафтини тап-тап урдди. — Нима, ҳеч эшитмаганмисан? Отанг айтиб бермаганми? Унда мендан эшит. — Чол гуруннга мавзу топилганидан қувониб, тоғани ўтиришга таклиф этди. У бўғинлари бўшашганча турган жойига шилққа чўкди. Олим чиноқ тили тагига бир кафт нос ташлаб, ички бир мароқ билан ҳикоясини бошлади. — Бий жамонлар қийрқ булоқдан уш тегийман шув шиқарди. Шуви шиқиниди. Ҳозиям шийин, — Чол оғзи тўла нос билан гапириб маза қилолмади шекилли, носини туфлаб ташлади, кафти орқаси билан лаб-лунжини артиб, давом этди. — Ҳозирам булоқ сувидан ичаман. Бир кўзаси чойимгаям, овқатимгаям жетади. Шу десанг, колхўз тузими жиллари лалмига сув ҳайдайдиган бўлди, фикр мендан чиқди, одамлар маъқуллади. Дунё ўлимиздики деб керилиб журган пайтимиз, бир жил қиши билан ариқ қазидик. У вақтлар трактир-практир деган нарсани ўрни-туви билан жўқ, қопда тупроқ тошиб Тошлисойин тўлдирдик, чўкичминан манову қирди боврини тешдик. Буни тешгунча, эҳ-ҳи қанча азоб тортмадик. Бу бизга осонга тушмаган. Икки жигит тупроқ тагида қолиб новуд бўлди. Бирини Момохол кинначининг кўз очиб кўрган эри эди. Собир халта дердик уни. Ҳар бир билаги харидай-харидай... полвон жигит эди, раҳматли. Момохол кинначи кўп куйди, кўп жиллар эр қимай журди. Кейин Раҳмон банганинг этагини тутиб, ундан бир ўғил, икки қиз кўрди. Ули бетамиз чиқди. Аскарликка кетиб, ўша ёқда уйланиб қолди. Энасини ўлимгаям кемади, имонсиз. Шуйтиб десанг, лалминини бор қилдик, ҳаворга пахта эдик. Орадан сағал ўтмай, шу билмадим... балиқ жилмиди, аниқ эсда жўқ, жер қимирдаб, булоқдан сув қочди. Мингбулоқ ҳам ўша жили қуриб қотган. Колхўзга киришга ройиш бермагани учун Уроқ чоғди айириб, яккалаб ташлагандик. Бизга ачув қип, у дўйра бўйида жой қилди, чархпалак ясаб сув чиқарди. Мияли эди, баччағар. Кейин бутун қишлоқ настига энди. Ғорариқ шу созда кўмилиб кетди. Бир замонлар бундан уч тегирмон сув ҳайқириб оқарди десанг, бирон ишонмайди. Оқуви зўр эди, кела-келгунча ишобликда. Ана қарагин, ҳалиям изи бор.

Ҳақиқатан ҳам чол кўрсатган ёнбағирликдан бир кетмон чуқурлигида ариқ изи ўтган бўлиб, нариги боши бугдойпояга, беригиси туйнукдан сал қуйроққа келиб тақалганди.

Умиди саробга айланган тоға бўғзига келиб тиралган захрини кимга сочишини билмай танг аҳволда қолганди. Чолнинг оғзига тикилиб, анқайиб ўтирган болага сочай деса, сир очилиши тайин—чол унинг қилиғини бутун қишлоққа дoston қилади. Ичига ютай деса, бада-нига уриб кетадигандай, чидамоқ қийин эди.

— Ариқ баҳона Самандарбойнинг тилласини қидирган бўлманг тагин?! — деди охири чидаёлмай.

— Эй-й, болам-эй, Самандарбойда тилла нима қилади, — деди чол унинг заҳар тўла кесатигига эътибор бермай. — Тилласи бўса қўярмидик. Бурнидан ситиб олардик. Аммо бойдинг, бир хум тилла кўмдим, худо насиб этиб, қайтсам, жалогингни тилладан ясаб, итимди қаватига бойлаб қўяман, дегани чин. Аслида ҳеч қандай тилласи бўмаган, аламдан айтган бу гапни у.

— Унда шунча гап, шунча ваҳима нимага керак эди? — деди тоға чолнинг гапидан ғоят таажжубда.

— Энди... буям бир ҳангома-да, бўтам, — чол гуноҳ-корона илжайди, — Айтабериб-айтабериб ўзим ҳам чиппа-чин ишониб қопман. Қирга чиқсам, тўрт томонимга қарайман, қидиринанман десанг. Худди... Сенга айтсам, бу ҳангомадан журак қурғурди ҳоври андак босилади. Нимага десанг, савобимиздан гуноҳимиз кўп. Замон шунақа эди, бой зоти борки, кўзимизга ганим кўринган. Жўқса, Тўрабой билан Чўлибойдан бошқаси ганимликка ҳад қилолмаган. Тўрабой отиша-отиша афгон ошиб кетди. Чўлибойди Қизилжарда аскарлар отиб ўлдирди. Қолганлари безиён — айби ўзига тўқлиги эди. Олди-ортини суриштирмай бадарға қилаберибмиз, кейинини ўйламабмиз, мана энди, ҳар эслаганда, журак туз сепгандай жиз-жиз ачишади. Журакди тафтини босиш учун Самандарбойдинг жўқ тилласини бор хаёл қип чайнаб журибмиз-да. Шу билан ўзимди андоқ гуноҳдан фориг сезаман. Киши кўнгли кўп қизиқ-да, а, Нусратвой?

— Бу гапларни нега менга айтяпсиз?

— Кимгадир айтишим керак-ку ахир, болам. Менам тирик жон... кимгадир журагимни бўшатгим келади-да. Бошқаларга айтсам, ишонишмайди, чол алдаяпти, деб ўйлашади. Кеча Тўлаганбойга айтсам, жомон қарибсиз,

бобой, менга жуқмади, бошқаларгайм бўмасин дейсиз-да, а, дейди. Тагин, минг ўтирик айтманг, ўзингизди минг у ёқ-бу ёққа ташламанг, кимдир биров барибир товуб олади дегани зиёда. Ҳатто Тўлаганбой ишонмайди менга, бошқаларни-ку қўйберасан энди.

Тоға ўзини босишга қанчалик уринмасин, қишлоққа келган куни боланинг ношудлиги туфайли вужудини ўртаган алам ҳисси секин-аста юрагини исқанжага ола бошлади. Самандарбойнинг хазинаси ёлгон бўлиб чиқшини мутлақо хаёлига келтирмаган ва уни форнинг аллақайси бурчида кўмилиб ётганига шубҳа қилмай турган бир пайтда чолдан аниқ ҳақиқатни эшитиш унга жуда оғир эди. Ахир форга тушгунча не-не ширин хаёлларга бормаганди. Мана энди ҳаммаси сароб бўлиб чиқди. Шу топда у сўқинишни, бақирришни, ичидаги бор заҳар-заққумни кимнингдир афтига туфлашни истарди. Бу истак дақиқа сайин кучаймоқда эди. Шусиз таскин тополмаётгандек туюларди. Уша кимдир шундоққина қаршисида ҳамон эзмаланиб ўтирарди.

— Сиз ёмон одам экансиз! — деди ниҳоят овози қалтираб.

— Ҳа, жомон бўганмиз, болам.

Тоғанинг «тупиги» оғзида қолди. Чолдан у эътирозли жавоб кутганди. Нордон жавоб юрагини бўшатишга имкон бериши керак эди.

— Ёмон... жуда ёмон одам экансиз! — деди у яна саркаш бир оҳангда.

— Эндй-и, ўтган ишни бетга сома-да, бўтам.

— Йўқ, сиз барибир ёмон одамсиз! Аблахсиз!

— Сенга ўзи нима бўлди, улим?

Бола эсига тушиб, тоға унга юзланди.

— Сен эса эшшаксан! Ношуд, ландовур, аҳмоқсан!

Чол билан бола тўсатдан жазавага тушган бу одамга анқайганча тикилиб қолишди.

— Сенга нима бўлди, улим?— деб қайта сўради чол. — Тинчликми ўзи? Чотига сўна жовишган бузоқдай бунча ирғишлаб қолдинг.

— Ҳеч гап!... — Тоға титроқ бармоқлари билан чўнтагидан сигарет оларкан, пўрим энгил-боши тупроққа беланганини кўриб баттар қутурди. — Э, ўша Самандарбойингизниям, сизниям... Сизни ўзи ким чақирди бу ерга?! Нима қилиб эзмаланиб ўтирибсиз?! Туринг! Кетинг!

— Тувбал Эшакмия жеганми бу бола! — чол тиз-

заларини шиқирлатиб ўрнидан қўзғолди.— Худоё тунба! Нима бало, қутурган ит қочганми дейман бун!

— Ув-в, оғизга қараб гапиринг!

Чолнинг жаҳли кўзиди, отига томон бораётган жойида шартта изига қайрилди.

— Ана овузга қарамадики! — деди қамчи дастасини маҳкам сиқиб.— Хўш, нима қимоқчисан?! Айти Урасанми? Ур! Қани, кўрай-чи қандай ураркансан! Андиша қиган сари бунча ўзингдан кетасан! Қимсан ўзинг?! Биз хато қисак-да, нимагадир интилгандики! Ҳаммаси яхши бўлсин дердик, Бунинг учун, керак бўса қонам тўкканмиз! Чўлибойди узган ўқи ҳали-ҳали қовурғамди остида турибди. Жил ўтган сайин ўзини билдириб, жонимди тавонимга туширади. Ўзинг-чи? Ўзинг қимсан? Элнинг на иссиғида борсан, на совуғида. Худо билади, не мақсадда тентираб юрибсан. Хўш, шаҳар кетиб нима каромат кўрсатдинг? Ортиқалини боласидай катта-конликка домангирмисан? Эл-журтга манови болачалик нафинг тегмайди-ю, димоғинг тошди жоради! Э, сени ўқитганди энасини..

— Кетинг, бобой, кетинг! — деди у гўё барчасига чол айбдордай уни еб-ютуб қўйгидек бир важоҳатда.— Йўқса, бир бало қип қўяман ҳозир!

— Кетаман ҳалиям! Бетингни томоша қип ўтирадиган одам жўқ бу ерда! Аҳмоқ!

— Вей, сассиқ чол! — Тоға ўтирган ерида пайпасла-ниб тош қидирди.

— Тоға! — деди қўрқиб кетган бола.

Тоға ёнига ўгирилиб, болани кўрди. Ҳамма-ҳаммасига мана шу айбдор, деди ички бир туйғу.

— Нима дейсан?! — деди кўзларини пахтаси чиқиб.— Йўқол кўзимдан!

— Тоға! — деди бола бундан ортиқ нима деярини билмай.

— Нима тоға! — у боланинг юзига тарсаки тортиб юборди.— Тур, йўқол!

У чалқанча ағдарилиб тушган болага ортиқ эътибор бермай, узалиб сал наридаги тошни олди-да, уни туйнукка қараб отганча бўралаб сўкинди. Кейин машинаси томон юрди. Ярим йўлга боргачгина, ортига ўгирилди. Бола белкурак тутганча ҳануз туйнук ёнида турарди.

— Юр! — деди у дўқ билан.

Бола саркаш бир қисфада бош чайқади.

— Юр деяпман сенга! — Тоға унга қараб бир-икки
ним ташлади.

Бола кетига тисарилди.

— Аммо тутиб олсам... — Тоға ер тепинди.

Бола у қувиб етолмайдиган масофага бориб тўхтади.

— Юрмасанг юрма! Менга деса, бўри еб кетмайди-
ми сени!

Тоға машинани муюлишгача елдириб келди-да, ил-
кис тўхтатди. Кетаверишга кўзи қиймади. Машинадан
тушиб, кафтини пешонасига қўйганча қир томонга кўз
ташлади. Бола Горариқ изи бўйлаб секин кетиб борар-
ди. Бугдойпояни кесиб чиқса бўлди, қишлоққача етиб
олади. Тоға боланинг ушоқлигини энди пайқаётгандай,
унга узоқ тикилиб қолди. Узидан-ўзи ўкинди, сўнг гуд-
раниб сўкинди. Қизил духоба сирилган юмшоқ ўриндиқ-
қа оғир чўкдию рул чамбаригага кўксини босганча но-
маълум бўшлиққа термулиб ўтириб қолди.

Кечга яқин тиллаларни айритомлик Унар соқол ол-
гани маълум бўлди. Бу хабарни қишлоққа Акбар мили-
са топиб келди.

Бу пайтда тоға шаҳар йўлида эди.